

Timothy Snyder

KRVAVÉ ZEMĚ

EVROPA MEZI
HITLEREM
A STALINEM

PASEKA / PROSTOR

„Nejdůležitější historická
kniha uplynulých
mnoha let.“

— Anthony Beevor, Telegraph

Timothy Snyder
KRVAVÉ ZEMĚ

Timothy Snyder

KRVAVÉ

země

EVROPA MEZI
HITLEREM
A STALINEM

NAKLADATELSTVÍ PASEKA
PRAHA – LITOMYŠL

a
PROSTOR
PRAHA
2013

The translation was kindly supported by the Allianz Cultural Foundation, Munich and the Fund for Central & East European Book Projects, Amsterdam.

Překlad knihy laskavě podpořily Allianz Cultural Foundation, Mnichov, a Fund for Central & East European Book Projects, Amsterdam.

PŘELOŽILA PETRUŠKA ŠUSTROVÁ

BLOODLANDS: EUROPE BETWEEN HITLER AND STALIN

First published in the United States by Basic Books,
a member of the Perseus Books Group, New York, 2010

Copyright © 2010 by Timothy Snyder

All rights reserved

Translation © Petruška Šustrová, 2013

Cover photo © Ullstein Bild / The Granger Collection, NYC, 2013

All rights reserved

ISBN 978-80-7432-453-6 (ePub)

ISBN 978-80-7432-454-3 (PDF)

ISBN 978-80-7432-455-0 (Mobi)

tvé zlaté vlasy, Margarete,
tvé zpopelněné vlasy, Sulamit

Paul Celan
Fuga smrti

Všechno plyne, všechno se mění.
Nenastoupíš dvakrát do téhož transportu.

Vasilij Grossman
Panta rhei

Cizinec utonul sám v Černém moři,
nikdo neslyšel jeho prosbu o odpuštění...

„Útok na Černém moři“
ukrajinská lidová píseň

Zmizela celá města. Namísto přírody
jen bílý terč proti nebytí.

Tomas Venclova
„Achillův štít“

OBSAH

	Předmluva: Evropa	9
	ÚVOD: HITLER A STALIN	21
1	SOVĚTSKÉ HLADOMORY	41
2	TŘÍDNÍ TEROR	75
3	NÁRODNOSTNÍ TEROR	101
4	EVROPA MOLOTOVA A RIBBENTROPA	127
5	EKONOMIKA APOKALYPSY	159
6	KONEČNÉ ŘEŠENÍ	189
7	HOLOKAUST A ODVETA	223
8	NACISTICKÉ TOVÁRNY NA SMRT	249
9	ODPOR A PÁLENÍ	271
10	ETNICKÉ ČISTKY	303
11	STALINSKÝ ANTISEMITISMUS	327
	ZÁVĚR: LIDSKOST	363
	Počty a pojmy	391
	Shrnutí	397
	Poděkování	401
	Bibliografie	405
	Poznámky	443
	Rejstřík	483

PŘEDMLUVA: EVROPA

„Teď budeme žít!“ říkával hladový chlapec, batolící se ztichlými cestami nebo přes pustá pole. Jenže jídlo, které viděl, existovalo jen v jeho představách. Veškeré obilí zabrala bezcitná rekviziční kampaň, jíž v Evropě začala éra masového vraždění. Psal se rok 1933 a Josef Stalin nechával Ukrajinu záměrně vyhladovět. Hošík zemřel, spolu se třemi miliony dalších osob. „Setkám se s ní pod zemí,“ řekl o své manželce jeden sovětský mladík. Měl pravdu: zastřelili ho krátce po ní a oba byli pohřbeni mezi sedmi sty tisíci obětí Stalinova Velkého teroru z let 1937 a 1938. „Chtěli po mně snubní prsten, který jsem...“ končí zápis v deníku polského důstojníka těsně předtím, než ho v roce 1940 popravila sovětská tajná policie. Byl jedním z téměř dvou set tisíc polských občanů, které zastřelili Sověti a Němci na začátku druhé světové války, tedy v době, kdy jeho vlast společně okupovaly nacistické Německo a Sovětský svaz. Na sklonku roku 1941 završila jedenáctiletá ruská dívka v Leningradě svůj skromný deníček slovy: „Zbyla jen Tāňa.“ Adolf Hitler totiž Stalina zradil, její město oblehla německá vojska a rodina majitelky deníku patřila ke čtyřem milionům sovětských občanů, jež Němci nechali zemřít hladu. Příštího léta napsala malá dvanáctiletá Židovka v Bělorusku poslední dopis svému otci: „Loučím se s Tebou, než umřu. Strašně se té smrti bojím, protože házejí malé děti do masových hrobů živé.“ Patřila k více než pěti milionům Židů, které Němci zplynovali nebo zastřelili.

* * *

Nacistický a sovětský režim vyvraždily ve středu Evropy kolem čtrnácti milionů lidí. Prostor, kde tyto oběti zahynuly – krvavé země –, se rozkládá od středního Polska přes Ukrajinu, Bělorusko a baltské státy po západní Rusko. V období konsolidace nacionálního socialismu a stalinismu (1933–1938), společné německo-sovětské okupace Polska (1939–1941) a poté německo-sovětské války (1941–1945) v tomto prostoru vládlo masové násilí, jaké dějiny do té doby nepoznaly. Jeho obětí se stalo především místní obyvatelstvo: Židé, Bělorusové, Ukrajinci, Poláci, Rusové a příslušníci baltských národů. Oněch čtrnáct milionů lidí bylo vyvražděno za pouhých dvanáct let, v letech 1933–1945, kdy byli u moci Hitler a Stalin. Třebaže se jejich rodné země uprostřed tohoto období proměnily v bojiště, stali se všichni tito lidé oběťmi vražedné politiky, nikoli padlými ve válce. Druhá světová válka byla nejsmrtonosnějším konfliktem v dějinách a bezmála polovina vojáků, kteří zahynuli na jejích bitevních

polích po celém světě, zahynula právě v tomto prostoru – v krvavých zemích. Nikdo z těch čtrnácti milionů zavražděných však nebyl vojákem v činné službě. Většinou šlo o ženy, děti a starce, o osoby neozbrojené a připravené o veškerý majetek, což se týkalo i oblečení.

Nejznámější symbol zabíjení v krvavých zemích představuje Osvětim. Dnes toto místo symbolizuje holokaust a holokaust symbolizuje zlo dvacátého století. Lidé, kteří tu byli přinuceni pracovat, však měli naději na přežití a zásluhou vzpomínek či románů těchto přeživších si také jméno tohoto tábora dodnes připomínáme. Daleko víc Židů – většinou polských – však pochodovalo do plynu v jiných německých továrnách na smrt, kde zemřeli téměř do jednoho a jejichž názvy se už neuvádějí tak často: Treblinka, Chelmno, Sobibor, Belžec. Ještě víc Židů – polských, sovětských a baltských – bylo zastřeleno a zahraáno do jam a šachet. Většina z nich zemřela nedaleko místa svého bydliště, v okupovaném Polsku, Lotyšsku a sovětském Bělorusku, v Litvě a na sovětské Ukrajině. Do krvavých zemí svázeli Němci Židy, aby je v tomto prostoru zlikvidovali, a tak do Osvětimi přijížděly vlakové transporty se Židy z Maďarska, Československa, Francie, Nizozemska, Řecka, Belgie, Jugoslávie, Itálie a Norska. A než byli zastřeleni nebo šli do plynu Židé z Německa, byli také deportováni do měst v krvavých zemích, do Lodže či do Kaunasu, do Minsku nebo do Varšavy. Lidé, kteří bydleli v bloku, kde nyní píšu tuto knihu, tedy v devátém vídeňském obvodu, byli deportováni do Osvětimi, Sobiboru, Treblinky a do Rigy – bez výjimky do krvavých zemí.

Němci hromadně vraždili Židy v okupovaném Polsku, v Lotyšsku, v Litvě i v Sovětském svazu, nikoli přímo v Německu. Hitler byl antisemita v zemi s malou židovskou komunitou. Když se roku 1933 stal kancléřem, tvořili Židé *necelé jedno procento* německého obyvatelstva. V prvních šesti letech Hitlerovy vlády směli němečtí Židé emigrovat (za ponižujících podmínek obnášejících i ozebračení). Většina německých Židů, kteří zažili Hitlerovo vítězství ve volbách roku 1933, však zemřela přirozenou smrtí. Vyvraždění 165 000 německých Židů bylo samo o sobě obłudným zločinem, nieméně jen velmi malou součástí tragédie Židů evropských: představují necelá tři procenta obětí holokaustu. Teprve když nacistické Německo vpadlo roku 1939 do Polska a roku 1941 do Sovětského svazu, prořal Hitlerův plán na likvidaci evropských Židů území, na němž žily dvě nejpočetnější židovské komunity na kontinentu. Svou touhu vyhladit evropské Židy mohl Hitler uskutečnit jen v těch částech Evropy, kde byli domovem.

Holokaust zastínil německé plány předpokládající mnohem větší vyvražďování. Hitler neplánoval vyhladit pouze Židy, zamýšlel také zničit Polsko a Sovětský svaz jako státní útvary, skoncovat s jejich vládnoucími vrstvami a pozabíjet desítky milionů Slovanů (Rusy, Ukrajince, Bělorusy, Poláky). Kdyby se válka Německa proti Sovětskému svazu vyvíjela podle jeho představ, zahynulo by za první zimy hladem na třicet milionů civilistů a posléze by byly další desítky

milionů osob vyhnány, zabity, asimilovány nebo zotročeny. Třebaže se tyto plány naštěstí nikdy neuskutečnily, vytvořily morální předpoklady německé okupační politiky na východě Evropy. Němci za války vyvraždili zhruba stejný počet Nežidů jako Židů tím, že nechali pomřít hladem sovětské válečné zajatce (více než tři miliony) a obyvatele obležených měst (více než milion), případně střídali civilisty v odvetných akcích (přes půl milionu), což se týkalo hlavně Bělorusů a Poláků.

Sovětský svaz ve druhé světové válce nacistické Německo na východní frontě porazil, což Stalinovi zajistilo nejen vděčnost milionů obyvatel světadílu, ale i zásadní roli při vytváření poválečného pořádku v Evropě. Jenže obrovský rozsah Stalinova hromadného vraždění se téměř vyrovnal Hitlerovu počínání – vlastně byl v mírových dobách daleko větší. Ve jménu obrany a modernizace Sovětského svazu Stalin ve třicátých letech dožíval na smrt milionů lidí vyhladověním a na vystrílení tři čtvrtě milionu dalších osob. Zabíjel své spoluobčany podobně účinně jako Hitler občany jiných zemí. Ze čtrnácti milionů lidí záměrně vyvražděných v krvavých zemích v letech 1933–1945 jde třetina na sovětský účet.

Toto dílo si klade za cíl popsat dějiny hromadného politického vraždění. Zmíněných čtrnáct milionů lidí se stalo obětmi sovětské a nacistické vyhlazovací politiky, častokrát v interakci Sovětského svazu a nacistického Německa,

příčemž rozhodně nejde o oběti válečného konfliktu mezi těmito dvěma zeměmi. Čtvrtina osob z tohoto počtu přišla o život, ještě než druhá světová válka vůbec vypukla. Dalších dvě stě tisíc jich zahynulo v letech 1939–1941, kdy nacistické Německo a Sovětský svaz přetvářely Evropu jako *spojenci*. Smrt oněch čtrnácti milionů lidí se někdy promítala do ekonomických plánů nebo ji urychlovaly ekonomické okolnosti, nicméně ji nezpůsobila potřeba v hospodářském slova smyslu. Stalin dobře věděl, co se stane, když v roce 1933 zrekviroval hladovějícím ukrajinským rolníkům potraviny, právě tak jako Hitler o osm let později věděl, co lze očekávat, když o jídlo připraví sovětské válečné zajatce. V obou případech to mělo za následek smrt více než tří milionů lidí. Statisíce sovětských rolníků a dělníků zastřelených v letech 1937–1938 za dob Velkého teroru padly za oběť rozkazům udíleným výslovně Stalinem, stejně jako miliony Židů, kteří byli zastřeleni či zplynováni v letech 1941–1943, se staly obětmi jasně formulované Hitlerovy politiky.

Rovnováhu tohoto zabíjení upravila válka. Ve třicátých letech byl Sovětský svaz jedinou zemí na světě, kde se praktikovala politika masového vraždění, kdežto za prvních šest a půl roku od chvíle, kdy se Hitler chopil moci, tedy do vypuknutí druhé světové války, pozabíjel nacistický režim nejvýš deset tisíc lidí. Stalinistický režim jich mezitím nechal pomřít hladu celé miliony a postřílel dalšího více než půl milionu občanů. Německá politika hromadného zabíjení začala Sovětům konkurovat až v letech 1939–1941, jakmile Stalin Hitlerovi umožnil rozpoutat válku. Wehrmacht a Rudá armáda napadly v září 1939 Polsko, němečtí a sovětsí diplomaté podepsali smlouvu o přátelství a hranicích, a pak německá a sovětská vojska téměř dva roky svorně okupovala polské území. Poté, co Němci v roce 1940 rozšířili svou říši na západě vpádem do Norska, Dánska, Nizozemska a Francie, Sověti okupovali a anektovali Litvu, Lotyšsko, Estonsko a také severovýchodní část Rumunska. Oba režimy střídlely vzdělané Poláky po desetitisících a deportovaly je po statisících. Pro Stalina byly takové hromadné represe pokračováním staré politiky na novém území – pro Hitlera se staly přelomem.

Nejhorší zabíjení však vypuklo, když Hitler Stalina zradil a německé ozbrojené síly v červnu 1941 překročily hranice nedávno rozšířeného Sovětského svazu. Přestože druhá světová válka začala v září 1939 společnou německo-sovětskou invazí do Polska, hlavní válečné krveprolití nastalo až po druhé invazi na východ. Na sovětské Ukrajině, v sovětském Bělorusku a také v okolí Leningradu – tedy na územích, kde stalinistický režim v předchozích osmi letech odsoudil k smrti hladem či postřílel na čtyři miliony lidí – dokázaly německé síly za dvakrát kratší dobu nechat vyhladovět nebo postřílet ještě větší zástupy obětí. Bezprostředně po zahájení invaze začal wehrmacht týrat hladem své sovětské zajatce a zvláštní jednotky zvané *Einsatzgruppen* začaly vyvráždat politické odpůrce a Židy. Společně s německou pořádkovou policií, jednotkami Waffen-SS a wehrmachtu a za přispění místních pomocných

policistů a příslušníků milice přistoupili toho léta vojáci z útvarů zvláštního určení k cílené likvidaci židovské komunity.

* * *

V krvavých zemích žila většina evropských Židů a překrývaly se tu i Hitlerovy a Stalinovy světovládné plány: zde se utkal wehrmacht s Rudou armádou a sem také soustředily své síly sovětský NKVD a německá SS. V krvavých zemích se nacházela většina míst, kde došlo k vyvražďování – v politickém zeměpise třicátých a první poloviny čtyřicátých let jde o Polsko, baltské státy, sovětské Bělorusko, sovětskou Ukrajinu a západní okraj sovětského Ruska. Stalinovy zločiny jsou sice často kladeny do souvislosti s Ruskem a Hitlerovy zločiny s Německem, avšak nejstrašnějšími jatkami Sovětského svazu se staly jeho neruské periferie a nacisté zase masově zabíjeli mimo Německo. Dnes se má za to, že největší hrůzy dvacátého století způsobily koncentrační tábory, nicméně většina obětí nacionálního socialismu a sovětského stalinismu nezahynula za jejich ostnatými dráty. Nepochopení míst a metod hromadného vraždění nám zabraňuje nahlédnout děsy dvacátého století.

Na území Německa existovaly koncentrační tábory, které osvobodili Američané a Britové v roce 1945, kdežto na ruské Sibiři bylo zřízeno množství táborů gulagu, o nichž Západu pověděl až Alexandr Solženicyn. Fotografická či beletristická zobrazení těchto táborů však dějiny německého a sovětského násilí pouze naznačují. A tak kolem milionu lidí zemřelo, jelikož byli odsouzeni dřít v německých koncentračních táborech – na rozdíl od německých plynových komor a německých polí smrti, kde zemřelo *deset milionů* lidí. V letech 1933–1945 stály nemoci a vyčerpání v sovětském gulagu život přibližně milion lidí – na rozdíl od sovětských polí smrti a oblastí zasažených hladomorem, kde zemřelo asi *šest milionů* lidí, z toho *čtyři miliony* v krvavých zemích. Devadesát procent sovětských občanů, kteří byli deportováni do gulagu, z tábo-
ra vyvázlo živých a přežila i většina lidí, kteří byli zavlčeni do německých koncentračních táborů (na rozdíl od německých plynových komor, dolů smrti a táborů pro válečné zajatce). Ačkoli byl osud vězňů těchto koncentračních táborů strašlivý, lišil se od osudu mnoha milionů lidí, kteří byli nahnáni do plynu, zastřeleni či odsouzeni k smrti vyhladověním.

Rozdíl mezi koncentračními tábory a vražednými místy nelze jednoznačně vymezit: lidé byli popravováni a hladověli k smrti také v táborech. Existoval však rozdíl mezi odsouzením k nuceným pracím v táboře a rozsudkem smrti, mezi dřinou a plynem, mezi otroctvím a kulkou. Valná většina obětí německého i sovětského režimu ostatně nikdy koncentrační tábor nespátřila. Osvětím navíc plnila dvojí funkci: byl to současně tábor pracovní i vyhlazovací, ale osud Nežidů odsouzených k nelidské dřině a Židů vytříděných k práci se velmi lišil od osudu Židů, kteří putovali po selekci do plynové komory. Osvětím tudíž

tvorí dvě nádoby spojené, a přitom odlišné historie. Jakožto pracovní tábor odpovídá spíš zkušenosti mnoha lidí, kteří tu zakusili německou (popřípadě sovětskou) politiku koncentračních táborů, kdežto coby tábor smrti odráží osud těch, kdo byli záměrně pozabíjeni. Většina Židů zavražedených do Osvětimi byla prostě zplynována – stejně jako téměř všichni ostatní z oněch čtrnácti milionů obětí se nikdy vězni koncentračního tábora nestali.

Německé a sovětské koncentrační tábory obklopují krvavé země z východu i ze západu a zastírají černě odstíny šedi. Na sklonku druhé světové války osvobodily americké a britské síly koncentrační tábory typu Bergen-Belsen či Dachau, ale neosvobodily *žádný* z táborů smrti. Rozhodující vyhlazovací politiku Němci však uskutečňovali na území, které poté okupovali Sověti. Rudá armáda osvobodila Osvětim a rovněž místa, kde stávala Treblinka, Sobibor, Belzec, Chelmno a Majdanek. Vojáci z řad západních Spojenců se nedostali do *žádné* z krvavých zemí a neviděli *žádné* místo určené k vraždění. Nejde však jen o to, že Američané a Britové nespátřili žádné z míst, kde vraždili Sověti, takže zločiny stalinismu zůstaly nezdokumentovány až do konce studené války a zpřístupnění archivů. Nespátřili totiž ani žádné z míst, kde vraždili *Němci*, což znamenalo, že pochopení úplného rozsahu Hitlerových zločinů trvalo stejně dlouho. Fotografie či filmy z německých koncentračních táborů byly vlastně vším, co kdy západní veřejnost poznala na téma hromadného vraždění. Jakkoli nám tyto dokumenty zprostředkovávají hrůzné obrazy, představují pouhý náznak toho, co se událo v krvavých zemích. Neukazují celý příběh a nejsou – bohužel – ani úvodem k němu.

* * *

Masové vraždění v Evropě se obvykle dává do souvislosti s holokaustem a holokaust bývá spojován s metodami rychlého průmyslového zabíjení. Jenže to je příliš jednoduchý a také uhlazený náhled. Na územích, kde Němci a Sověti masově vraždili, se používaly spíš primitivní metody zabíjení. Více než polovina ze čtrnácti milionů civilistů a válečných zajatců zemřela v letech 1933–1945 jen proto, že jim bylo odepráno jídlo. Uprostřed dvacátého století nechali Evropané záměrně zemřít hladu obrovský počet dalších Evropanů. Tuto vyhlazovací metodu uplatnili ve dvou nejděsuplnějších akcích masového zabíjení, které holokaustu předcházely: Stalin se k ní uchýlil při záměrných hladomorech na počátku let třicátých a Hitler nechal vyhladovět sovětské válečné zajatce v úvodu let čtyřicátých. Vyhladovění se však osvědčilo nejen jako metoda potření protivníka, ale počítalo se s ním dokonce i ve válečnických představách. Byl vyvinut Hladový plán, s jehož pomocí nacistický režim hodlal v zimě 1941/42 vyhubit miliony Slovanů a Židů.

Po smrti vyhladověním přišlo ke slovu střelení a potom plyn. Za Stalina Velkého teroru v letech 1937–1938 bylo postřeleno skoro sedm set tisíc sovětských občanů. Zastřeleno bylo i na dvě stě tisíc Poláků, jež mají na svědomí Němci a Sověti v dobách společné okupace. Více než tři sta tisíc Bělorusů a srovnatelný počet Poláků postříleli Němci při „odvetných akcích“. A Židé zavraždění za holokaustu byli likvidováni kulkou přibližně stejně často jako v plynových komorách.

Ani v případě zabíjení plynem nešlo o nic technologicky převratného. Přibližně milion Židů bylo v Osvětimi otráveno kyanovodíkem – sloučeninou objevenou v osmnáctém století. Na milion šest set tisíc Židů povražděných v Treblince, Chelmnu, Belžci a Sobiboru bylo otráveno oxidem uhelnatým, jehož smrtící účinek znali už starověcí Řekové. Kyanovodík se ve čtyřicátých letech používal jako pesticid a oxid uhelnatý byl vedlejším produktem chodu spalovacího motoru. Sověti i Němci tedy spoléhali na výbavu, která ani ve třicátých a čtyřicátých letech nebyla nijak nová: na spalovací motory, železnice, střelné zbraně, pesticidy, ostnatý drát.

Bez ohledu na nasazenou techniku bylo toto zabíjení záležitostí konkrétních osob. Ti, kdo hladovějícím upírali jídlo, bývali často k vidění na strážních věžích. Střelci byli pak zblízka vidět přes hledí pušek, pokud tedy oběť přímo nesevřeli dva muži, zatímco třetí jí přiložil hlaveň pistole do týla. Lidé odsouzení ke zplynování museli být zase někým chyceni, někým naloženi do vlaku a pak někým nahnáni do plynových komor. Přicházeli o svůj majetek, poté i o šatstvo, a pokud šlo o ženy, dokonce i o vlasy. Každý umíral jinou smrtí, protože každý žil jiným životem.

* * *

Už celkový počet obětí může oslabit náš smysl pro individualitu každé z nich. „Chtěla bych je všechny jejich jmény oslovit,“ napsala ruská básnířka Anna Achmatovová v *Rekviem*, „ale seznam zabavili, kde ta jména vzít.“ Díky usilovné práci historiků máme část těchto seznamů k dispozici a zásluhou otevření archivů ve východní Evropě se máme i kam podívat. Dochovalo se i překvapivé množství hlasů obětí: například vzpomínky mladé Židovky, která se vyhrabala z nacistické rokle smrti v Babím Jaru u Kyjeva, anebo svědectví její souvěrkyně, již se podařilo totéž v Ponarech u Vilniusu. Dochovaly se i paměti několika desítek lidí, kterým se podařilo přežít Treblinku. Máme po ruce rovněž pracně shromážděné, zakopaně a později z větší části nalezené archivy varšavského ghetta. Máme k dispozici deníky, které si vedli polští důstojníci zastřelení roku 1940 jednotkami NKVD v Katyni, vykopané i s jejich těly. Máme vzkazy vyhazované z autobusů odvážejících téhož roku při německém

zátahu Poláky k jámám smrti. Máme slova vyrytá na zeď synagogy v Kovelu a slova zapsaná na zeď vězení gestapa ve Varšavě. Máme k dispozici vzpomínky Ukrajinců přeživších sovětský hladomor v roce 1933, vzpomínky válečných zajatců přeživších německou snahu nechat je vyhladovět a také vzpomínky Leningraďanů, kteří se zachránili před smrtí hladem za německé blokády města v letech 1941–1944.

K mání jsou i některé záznamy pachatelů: zaprotokolované výpovědi Němců, kteří byli po prohrané válce vyslýcháni, anebo záznamy nalezené v ruských, ukrajinských, polských či baltských archivech po zániku Sovětského svazu v roce 1991. Máme k dispozici hlášení a dopisy německých policistů a vojáků, kteří stříleli Židy, a taktéž vojáků z protipartyzánských jednotek zabíjejících běloruské a polské civilisty. Máme petice zasílané aktivisty komunistické strany těsně předtím, než v letech 1932–1933 sami pomohli vyvolat hladomor na Ukrajině. Máme kvóty rolníků a příslušníků národnostních menšin odsouzených k smrti, jež se v letech 1937 a 1938 rozesílaly z Moskvy do oblastních úřadoven NKVD – a spolu s nimi odpovědi, v nichž se požaduje zvýšení těchto kvót. Máme protokoly z výslechů sovětských občanů, kteří byli posléze odsouzeni a popraveni. Máme po ruce jak sovětské údaje o Židech zastřelených u jam nebo zplynovaných v táborech smrti, tak sovětské údaje o obětech zastřelených v období Velkého teroru a v Katyni. Máme k dispozici důkladné celkové odhady počtu Židů vyhlazených v hlavních táborech smrti, založené na souhrnu německých záznamů a hlášení, na svědectví přeživších vězňů a na sovětské dokumentaci. Dokážeme poměrně přesně odhadnout počet obětí hladomoru v Sovětském svazu – ne všechny byly totiž zaznamenávány. Máme Stalinovy dopisy nejbližším soudruhům, záznam Hitlerových rozhovorů u stolu, Himmlerův diář a mnohé další doklady. Pokud je vůbec možné sepsat takovouto knihu, je to proveditelné výlučně díky výsledkům práce jiných historiků a s využitím těchto a nespočetných dalších pramenů. Jisté části knihy sice odrážejí poznatky z mého archivního bádání, nicméně z dalších stránek i uvedených poznámek bude zjevné, nakolik vděčím svým kolegům a předchozím generacím historiků.

Ve své práci budu připomínat hlasy samotných obětí i jejich přátel a rodin. Budu rovněž citovat pachatele – vrahy i ty, kdo jim přikázali vraždit. Povolám také na lavici svědků hrstku evropských spisovatelů: Annu Achmatovovou, Hannah Arendtovou, Józefa Czapského, Güntera Grasse, Vasilije Grossmana, Garetha Jonese, Arthura Koestlera, George Orwella a Alexandra Weissberga. (Budu rovněž sledovat dráhu dvou diplomatů: amerického odborníka na Rusko George Kennana, který v klíčových chvílích pobýval v Moskvě, a japonského špiona Čiuneho Sugihary, jenž se zprvu podílel na Stalinově politice ospravedlňování masového teroru a poté zachraňoval Židy před Hitlerovým holokaustem udělováním tranzitních víz.) Někteří z těchto autorů zahlédli pouze jednu výšeč masového vraždění, jiní dvě nebo i více. Jedni pořídili průzračné analýzy, druzí

nepříjemná srovnání, další přispěli nezapomenutelnými obrazy. Je jim společná vytrvalá snaha zobrazit Evropu mezi Hitlerem a Stalinem, často navzdory nejružnějším tabu, která v oněch časech platila.

* * *

Při srovnávání sovětského a nacistického režimu politoložka Hannah Arendtová v roce 1951 postřehla, že samo přetrvání faktů „závisí na trvání netotalitního světa“. Americký diplomat George Kennan formuloval totéž zjištění roku 1944 v Moskvě jednodušeji: „O tom, co je pravda a co lež, tady rozhodují lidé.“

Není tedy pravda ničím víc než dohodou mocných, anebo pravdivé historické záznamy přece jen dokážou odolat politickým tlakům? Nacistické Německo i Sovětský svaz se snažily ovládnout dějiny jako takové. Sovětský svaz byl státem s marxistickou ideologií a jeho vůdci se prohlašovali za inženýry dějin. Nacionální socialismus byl apokalyptickou vidinou totální transformace a v praxi ho uplatňovali lidé přesvědčení o tom, že vůle a rasa odvrhnou břímě minulosti. Dvanáct let nacistické a čtyřiasedmdesát let sovětské moci jistě mohutně zatížily naši schopnost posuzovat světové dění. Mnozí z nás soudí, že zločiny nacistického režimu byly tak nesmírné, že ho staví mimo dějiny, což je znepokojivá ozvěna Hitlerovy víry potírající veškerá fakta. Jiní tvrdí, že Stalinova zvěrstva byla sice strašlivá, nicméně že je ospravedlňovala potřeba vytvořit nebo obhájit pokrokový stát. V tom zaznívá Stalinova představa, že dějiny mají jediný možný průběh, kterému on porozuměl a který s odstupem času jeho politiku legitimizuje.

Jestliže však historii nebudeme budovat a bránit na zcela odlišných základech, shledáme, že Hitler a Stalin nadále určují způsob, jímž na jejich činy pohlížíme. Jaké základy by to mohly být? Ačkoli se tato kniha snaží vylíčit vojenské, politické, ekonomické, společenské, kulturní i intelektuální dějiny, její tři základní přístupy znějí prostě: princip, že se žádná minulá událost nevy-myká historickému porozumění ani dosahu historického bádání; přesvědčení, že vždy existuje alternativa a že se lidské konání vyznačuje neomezenou možností volby; a nakonec náležitá chronologická pečlivost s ohledem na všechny stalinistické a nacistické akce, které způsobily smrt obrovského počtu civilistů i válečných zajatců. Podoba mé práce neodráží politickou geografii říší, nýbrž geografii lidských obětí. Krvavé země nepředstavovaly reálné ani smyšlené politické území – byl to jednoduše prostor, kde prováděly své smrtící dílo nejvražednější evropské režimy.

Národní dějiny – židovské, polské, ukrajinské, běloruské, ruské, litevské, lotyšské i estonské – po celé desítky let odolávaly specifikaci nacistické a sovětské zločinné krutovlády. Dějiny krvavých zemí se uchovávaly, mnohdy inteligentně a odvážně, rozdělením evropské minulosti na její národní části, přičemž jednotlivé díly se neměly stýkat. Jenže zkoumání kterékoli skupiny

pronásledovaných – bez ohledu na to, jak svědomitě se provádí historické bádání – při pokusu vylíčit, co se v Evropě v letech 1933–1945 vlastně seběhlo, nutně selže. Dokonalá znalost ukrajinské minulosti ještě neodhalí příčiny hladomoru. Bádání v oboru polských dějin nenabízí zrovna nejlepší způsob, jak pochopit, proč za Velkého teroru zahynulo tolik Poláků. Sebelepší znalost běloruských dějin nevysvětlí existenci táborů pro válečné zajatce ani protipartyzánské kampaně, při nichž přišlo o život tolik Bělorusů. Popis života Židů může obsáhnout holokaust, ale vysvětlit ho nedokáže. Často se stává, že to, co se přihodilo jedné skupině lidí, je vysvětlitelné pouze ve světle toho, co se přihodilo jinému společenství. Avšak to je pouze začátek oné provázanosti. I nacistický a sovětský režim je nutno chápat s ohledem na to, jak se jejich vůdcové snažili ony země ovládnout, jak nahlíželi na jednotlivé národy a na jejich vzájemné vztahy.

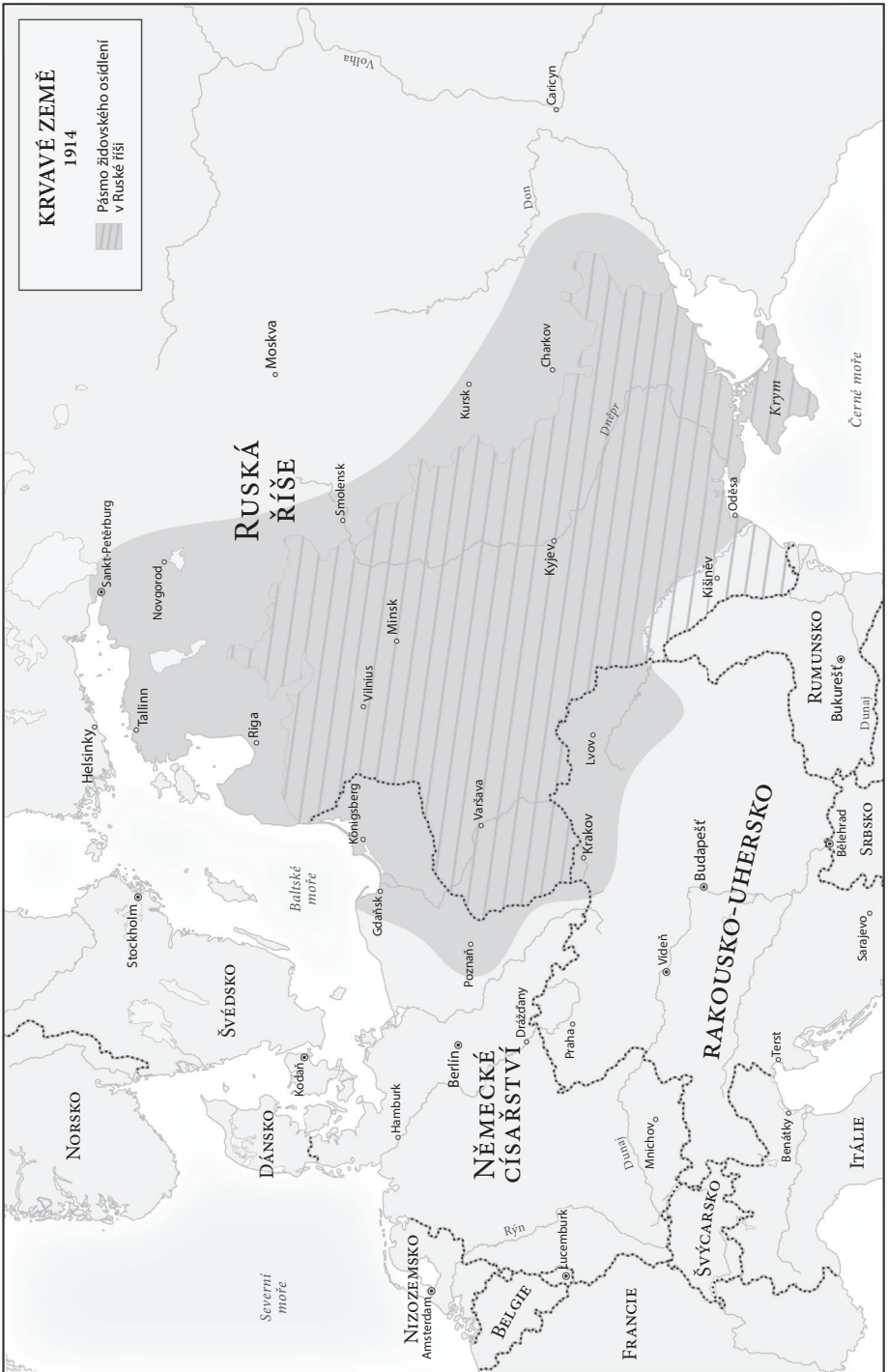
Dnes panuje všeobecná shoda, že masové vraždění v průběhu dvacátého století má maximální morální dopad na století jedenadvacáté. Pak nás ovšem nesmírně překvapí, že dosud nevznikly žádné dějiny krvavých zemí. Masové vraždění pouze oddělilo židovské dějiny od evropských a východoevropské dějiny od západoevropských. Toto vraždění neutvářelo národy, nicméně nadále podmiňuje jejich intelektuální separaci – desítky let poté, co nacionální socialismus i stalinismus vzaly zaskvě. Tato studie svádí nacistický a sovětský režim opět dohromady, slučuje židovskou a evropskou historii s dějinami jednotlivých národů. Líčí oběti i pachatele. Probírá ideologie i plány, systémy i společnosti. Zkoumá dějiny lidí, které má na svědomí politika vzdálených vůdců a jejichž domovy se rozkládají mezi Berlínem a Moskvou, kde po nástupu Hitlera a Stalina k moci vznikly krvavé země.

úvod

HITLER A STALIN

Kořeny nacismu a komunismu i jejich setkání v krvavých zemích tkvějí v první světové válce, v letech 1914–1918. Tato válka rozbila letitá impéria rozkládající se na evropském kontinentu a podnítila sny o nových. Dynastickou vládu císařů nahradila křehká myšlenka, že lid je svrchovaným správcem svých záležitostí. Tato válka zároveň ukázala, že miliony mužů jsou schopny uposlechnout rozkazu, bojovat a umírat z abstraktních a odtažitých příčin – ve jménu své vlasti, která už v tu chvíli buď zanikala, anebo měla teprve vzniknout. Nové státy se tehdy rodily z ničeho a početné skupiny civilistů byly v jejich zájmu přemísťovány nebo likvidovány docela prostými metodami. Osmanské úřady daly pozabíjet více než milion Arménů. Ruská říše deportovala Němce a Židy. Bulhaři, Řekové a Turci se po skončení bojů stali předmětem mezistátních výměn. Neméně důležitým faktorem byl fakt, že válka rozbila integrovanou světovou ekonomiku. Žádný Evropan, který v roce 1914 překročil práh dospělosti, se nedožil obnovení volného obchodu na přinejmenším srovnatelné úrovni a po zbytek života se už většinou nedočkal podobného blahobytu.

První světová válka představovala ozbrojený konflikt mezi německým císařstvím, habsburskou monarchií, Osmanskou říší a Bulharskem („centrálními mocnostmi“) na straně jedné a Francií, Ruskou říší, Velkou Británií, Itálií, Srbskem a Spojenými státy („mocnostmi Dohody“) na straně druhé. Vítězství Dohody v roce 1918 vymazalo z mapy tři evropská impéria: habsburské, německé a osmanské. Podle poválečných smluv z Versailles, Saint-Germain, Sèvres a Trianonu byly někdejší mnohonárodnostní útvary nahrazeny národními státy a monarchie demokratickými republikami. I ty evropské velmoci,

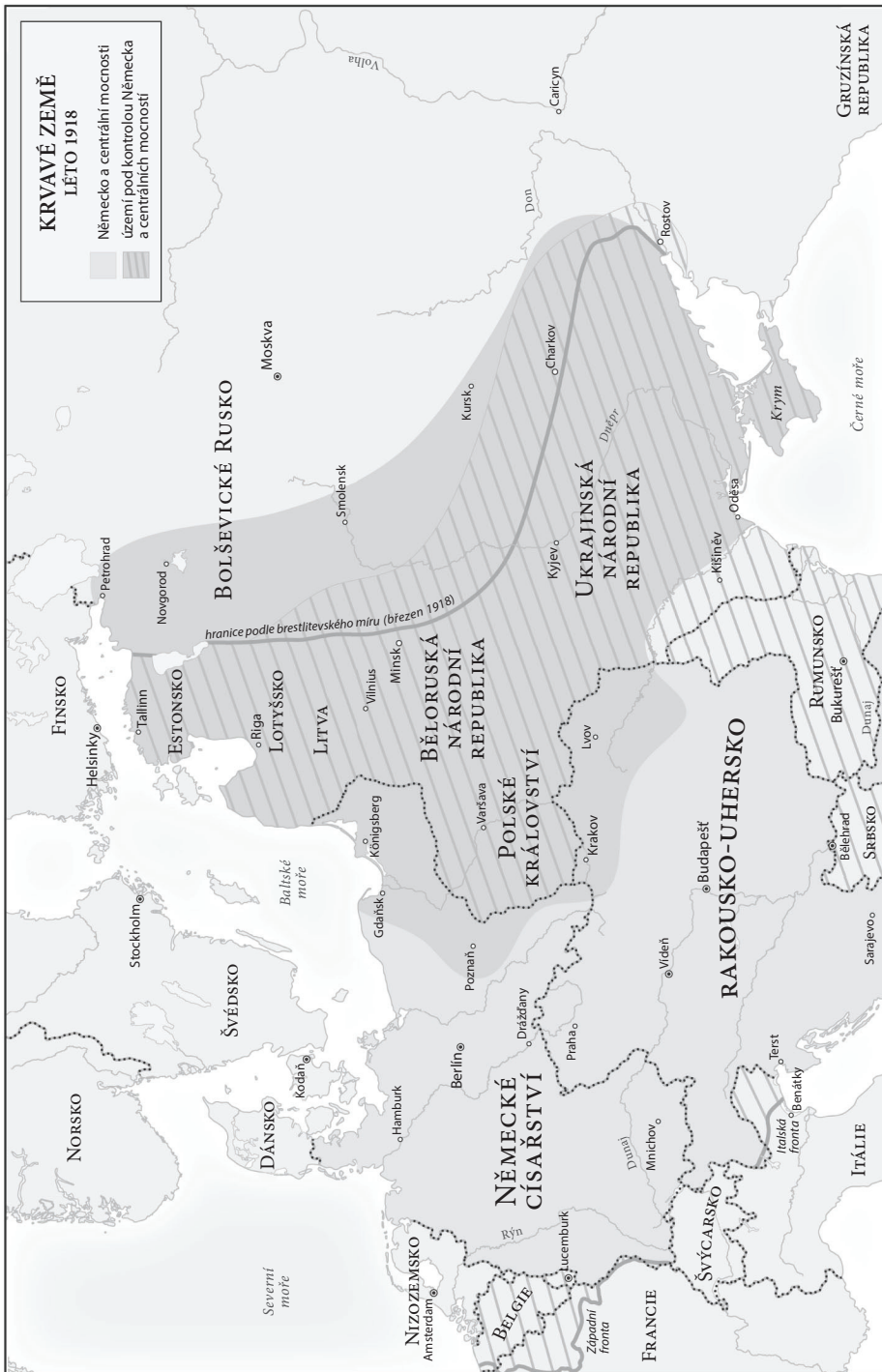

které válka nezničila – tedy Británie a zejména Francie –, z ní však vyšly podstatně oslabeny. A tak v řadách vítězů zavládly po roce 1918 iluze, že se život zase dokáže nějak vrátit do předválečných poměrů, kdežto revolucionáři doufali, že stanou v čele poražených. Snili o tom, že prolitá krev ospravedlnuje další radikální proměny, jež dodají válce smysl a odčiní způsobené škody.

Nejvlivnější politickou vizí té doby byla komunistická utopie. V roce, v němž zavládl mír, uplynulo sedmdesát let od okamžiku, kdy Karl Marx a Friedrich Engels napsali svou nejslavnější větu: „Proletáři všech zemí, spojte se!“ Marxismus inspiroval generace revolucionářů výzvou k radikální politické a morální přeměně společnosti, jež měla skoncovat s kapitalismem a zároveň s antagonismem, způsobeným podle marxistů soukromým vlastnictvím – měl ho nahradit socialismus, který osvobodí dělnické masy a obnoví nezkaženou duši lidstva. Podle marxistů vyplýval historický pokrok z boje mezi vzrůstajícími se a upadajícími třídami, tedy společenskými skupinami formujícími se na základě změn v charakteru výrobního procesu. Každý politický řád, jenž byl u moci, měly nakonec přetvořit nové třídy utvářené novými výrobními způsoby. Současný třídní boj se vedl mezi majiteli továren a jejich zaměstnanci. Proto Marx s Engelsem předpokládali, že revoluce vypuknou ve vyspělejších průmyslových zemích s početnou dělnickou třídou, jako byly Německo a Velká Británie.

První světová válka, která rozvrátila kapitalistický řád a oslabil velkou říši, k tomu revolucionářům poskytla zjevnou příležitost. Většina marxistů se však už do té doby zařadila do politického systému své země a za války se rozhodla podporovat své vlády. To ale nebyl případ Vladimira Lenina, poddaného Ruské říše a vůdce bolševiků. Lenin chápal marxismus voluntaristicky a zastával přesvědčení, že dějiny je možné dotlačit na patřičnou kolej, a proto ve válce spatřoval velkou šanci pro své záměry. Verdikt dějin – jak ho prezentovali marxisté – přikyvoval voluntaristům Leninova typu v tom, že ho smejí začít vynášet sami. Marx nepokládal historii za něco předem daného, nýbrž za dílo jednotlivců vědomých si jejich zákonitostí. Lenin sice pocházel z obrovské rolnické země, jež z marxistického hlediska postrádala ekonomické předpoklady pro vypuknutí revoluce, vypracoval však revoluční teorii, která našla pro jeho revoluční impuls ospravedlnění. Podle ní koloniální říše zajistily kapitalistickému systému prodloužení života, nicméně jejich válečný konflikt nakonec způsobí všeobecnou revoluci. Ruská říše se rozpadla jako první a Lenin začal jednat.

Trpící ruští vojáci a zbídačení rolníci povstali počátkem roku 1917. V únoru svrhlo ruskou monarchii lidové povstání a nový liberální režim se snažil vyhrát válku další vojenskou ofenzivou proti nepřátelům: německému císařství a habsburské monarchii. V tu chvíli se Lenin stal tajnou zbraní Němců. V dubnu ho převezli ze švýcarského exilu do ruského hlavního města, které se tehdy jmenovalo Petrohrad, aby rozpoutal revoluci a vyvedl Rusko z války.

S přispěním charismatického spojence Lva Trockého a jeho ukázněných bolševiků provedl Lenin za určité podpory lidu v listopadu státní převrat. Zkraje roku 1918 podepsala nová Leninova vláda s Německem mírovou smlouvu, jež ponechávala Bělorusko, Ukrajinu, baltské státy a Polsko pod německou kontrolou. Zčásti díky Leninovi tedy Německo válku na východní frontě vyhrálo a na nějakou dobu okusilo, co obnáší opanovat území na východě.

Cenu za Leninův mír však představovala německá koloniální vláda nad oblastí, která bývala západním okrajem Ruské říše. Bolševici podle všeho soudili, že německé impérium se beztak záhy zhroutí spolu se zbytkem jejich mocnářství a utlačovatelským kapitalistickým systémem a že Rusové posléze ruku v ruce s dalšími revolucionáři rozšíří svůj nový řád směrem na západ, na tato území a ještě dál. Válka – jak tvrdili Lenin s Trockým – přinese Němcům nevyhnutelnou porážku na západní frontě, a potom vypukne dělnická revoluce přímo v Německu. Převrat provedený v Rusku ospravedlňovali před sebou i před ostatními marxisty tím, že očekávají brzkou proletářskou revoluci v průmyslovějších zemích střední a západní Evropy. Na sklonku roku 1918 a v roce 1919 to skutečně vypadalo, že by Lenin mohl mít pravdu. Na podzim 1918 Němce na západní frontě porazili Francouzi, Britové a Američané, takže jejich jednotky se musely – neporažené – stáhnout z nových východních držav říše. Němečtí revolucionáři se nekoordinovaně pokusili chopit moci a bolševici shráblí kořist: Ukrajinu a Bělorusko.

Pád starého ruského carství a porážka starého německého císařství vytvořily ve východní Evropě mocenské vakuum, jež bolševici přes veškeré úsilí nedokázali zaplnit. Zatímco Lenin s Trockým vyslali nově zformovanou Rudou armádu do občanských válek na území Ruska i na Ukrajině, staly se z pětice zemí na pobřeží Baltského moře – tedy z Finska, Estonska, Lotyšska, Litvy a Polska – nezávislé republiky. Následkem těchto územních ztrát bylo bolševické Rusko na západě menší než předtím Rusko carské. Polsko počtem obyvatel přečíslilo všechny zbývající nové státní útvary zrozené na konci války a strategicky z nich bylo zdaleka nejdůležitější, a tak ve východní Evropě vychýlilo mocenskou rovnováhu více než kterýkoli jiný z těchto mladých států. Nebylo sice dost rozlehlé, aby se mohlo stát velmocí, ale pořád bylo dost velké na to, aby představovalo problém pro velmoc, která by se v tomto prostoru snažila expandovat. Poprvé po více než stoce let také oddělilo Rusko od Německa. Sama existence Polska vytvářela v očích těchto sousedů nárazníkovou zónu, což mu měly Moskva i Berlín za zlé.

Polská ideologie se opírala o myšlenku nezávislosti. Polský stát totiž neexistoval od konce osmnáctého století, kdy si polsko-litevskou unii mezi sebe rozdělily sousední mocnosti. Polská politika se však po celé devatenácté století vedla i pod imperiální vládou a polské národní uvědomění se tím ještě upevnilo. Vyhlášení nezávislosti země v listopadu 1918 bylo možné jedině proto, že všechny tři velmoci, které se dělení Polska účastnily, zlikvidovaly válka

a revoluce. Oné velkolepé historické souhry využil polský revolucionář Józef Piłsudski. Z tohoto vyjednavče, jenž byl zamlada socialistou, se stal pragmatik ochotný spolupracovat s jednou velmocí proti druhým. Po jejich zhroucení se Piłsudski se svými spolupracovníky, kteří byli už za války vojensky organizováni v legiích, nacházel v ideálním postavení, aby mohl vyhlásit a ubránit polský stát. V Paříži však předložil záležitost své vlasti vítězným mocnostem jeho velký politický rival, nacionalista Roman Dmowski, a nové Polsko bylo založeno jako demokratická republika. Díky podpoře Dohody mohla Varšava počítat s víceméně příznivými západními hranicemi s Německem, nicméně otázka hranic východních zůstala neuzavřená. Vzhledem k tomu, že Dohoda ve válce na východní frontě nezmohla, nemohla na tomto území diktovat žádné podmínky.

V letech 1919 a 1920 svedli Poláci s bolševiky o pohraniční území mezi Polskem a Ruskem válku, jež měla pro evropské uspořádání rozhodující význam. Po ústupu Němců vtrhla Rudá armáda na Ukrajinu a do Běloruska, jenže polské vedení tyto územní výdobytky neuznalo. Piłsudski chápal daný prostor jako nezávislý politický subjekt, jehož historie byla propojena s polskými dějinami a jehož představitelé v Bělorusku a v Litvě si budou přát obnovit v nějakém rámci původní unii. Doufal, že polská vojska opírající se o ukrajinské spojení přispějí k vytvoření nezávislého ukrajinského státu. Jakmile však bolševici roku 1919 Ukrajinu ovládli a na jaře 1920 zastavili polskou ofenzivu, usoudili Lenin a Trockij, že by mohli přenést svou revoluci i do Polska: dělníky měly k naplnění jejich historické úlohy povzbudit bajonety. A až by Polsko padlo, měli jejich němečtí soudruzi za pomoci Rudé armády nasadit obrovské německé zdroje k záchraně ruské revoluce. Jenže sovětské ozbrojené síly zarazila na tažení do Berlína v srpnu 1920 u Varšavy polská armáda.

Piłsudski pak velel protiútok, který zahnal Rudou armádu zpět do Běloruska a na Ukrajinu. Mezi poraženými byl tehdy i Stalin – někdejší politický komisař Rudé armády na Ukrajině. Právě jeho špatný odhad zabránil náležité koordinaci bolševických sil, bez níž zůstala Rudá armáda vystavena Piłsudského manévru. Vítězství polských vojáků ovšem neznamenalo rozdělení bolševické moci, neboť byli příliš vyčerpaní, aby táhli do Moskvy, a polská společnost byla navíc názorově dosti rozrůzněná, aby tak dobrodružný podnik podporovala. Nakonec byla tedy území obývaná Bělorusy a Ukrajinci rozdělena mezi bolševické Rusko a Polsko. Polská republika tudíž vznikla jako mnohonárodnostní stát, v němž dvě třetiny obyvatel tvořili podle jazyka Poláci, nicméně dále zahrnovala asi pět milionů Ukrajinců, tři miliony Židů, milion Bělorusů a něco mezi pěti sty tisíci a milionem Němců. Její ústava sice hlásala, že je státem „polského národa“, ale ten ve skutečnosti vykazoval největší židovskou komunitu v Evropě a druhou největší populaci Ukrajinců a Bělorusů (po Rusku). Tyto tři početné národnostní menšiny – Židé, Ukrajinci a Bělorusové – žily i na území polského východního souseda.

Zatímco se na bojištích Ukrajiny, Běloruska a Polska rozhodovalo o hranicích států východní Evropy, diktovali vítězové první světové války podmínky Evropě střední a západní. Poláci se s bolševiky střetli v místech, kde probíhala východní fronta první světové války, a poražené Německo se mezitím snažilo předvést vítězným mocnostem mírumilovnou tvář. Prohlásilo se za republiku, čímž vylepšilo své vyjednávací pozice s Francouzi, Brity a Američany. Hlavní německá marxisticky zaměřená strana, sociální demokraté, odmítla napodobit bolševický příklad a do žádné revoluce se nepustila. Koneckonců většina německých sociálních demokratů byla za války k Německé říši loajální a vyhlášení republiky považovala za pokrok. Toto umírněné rozhodnutí však zemi příliš nepomohlo. Budoucí poválečné uspořádání se spíš diktovalo než vyjednávalo: navzdory staleté evropské tradici bylo poraženým během pařížských mírových rozhovorů upřeno místo u jednacího stolu. Německá vláda tak neměla na vybranou a musela v červnu 1919 podepsat Versailleskou smlouvu, i když jen hrstka německých politiků cítila povinnost hájit její ustanovení.

Smlouvu navrženou moralizujícími vítězi bylo totiž snadné napadnout jako pokryteckou. Když mocnosti Dohody vedly válku proti kontinentálním říším, prohlašovaly, že chtějí podpořit proces osvobozování národů střední Evropy. Zejména Američané svou účast ve válce charakterizovali jako křížovou výpravu za sebeurčení národů. Francie, která utrpěla víc než ostatní velmoci, však chtěla potrestat Němce a odměnit své spojence. A tak Versailleská smlouva ve skutečnosti protirečila právě tomu principu, za nějž členové Dohody podle svých tvrzení bojovali: principu sebeurčení národů. Ve Versailles stejně jako v Trianonu (v červnu 1920) a v Sèvres (v srpnu 1920) získaly národy považované za spojence Dohody (Poláci, Češi a Rumuni) v nových hranicích větší území, a tedy i početnější etnické menšiny. Národům pokládaným za nepřátelské (Němci, Maďari a Bulhaři) se dostalo menšího území, a měly tudíž i větší diaspory na půdě jiných států.

Polsko-bolševická válka spadala do období mezi zahájením rozhovorů ve Versailles a podpisem smlouvy v Sèvres. A protože se tyto smlouvy na západě vyjednávaly a podepisovaly ve chvíli, kdy se na východě Evropy ještě bojovalo, působil nový poválečný pořádek poněkud étericky. Zdálo se, že je ohrožen levicovou revolucí, inspirovanou, ne-li dokonce importovanou bolševiky. Během bojů mezi Poláky a bolševiky mohli revolucionáři v Německu doufat, že jim na pomoc přispěchá Rudá armáda. Novou německou republiku však ohrožovala i pravicová revoluce. Němečtí navrátilci z východní fronty na těchto bojištích přece zvítězili a neměli důvod přijímat to, co nahlíželi jako ponížení své vlasti: novou republiku a potupnou Versailleskou smlouvu, kterou její představitelé podepsali. Mnozí z těchto veteránů začali vstupovat do pravicových milic, jež stanuly proti levicovým revolucionářům. A sociálnědemokratická vláda v přesvědčení, že není jiné cesty, některé tyto milice používala k potlačení komunistických pokusů o převrat.

Polské vítězství nad bolševiky u Varšavy v srpnu 1920 pohřbilo veškeré naděje na celoevropskou socialistickou revoluci. Smlouva mezi Polskem a sovětským Ruskem podepsaná v Rize v březnu 1921 tak ve skutečnosti završila poválečné uspořádání Evropy. Stanovila východní polské hranice, zajistila, že území rozdělené Ukrajiny a Běloruska bude v následujících letech jablkem sváru, a přetvořila bolševismus jako metodu ozbrojené revoluce ve státní ideologii. Když pak následujícího roku vznikl Sovětský svaz, měl už to být stát s pevně vymezenými hranicemi jako každý jiný politický útvar. Završení rozsáhlého ozbrojeného konfliktu pohřbilo rovněž vyhlídky pravice, že by revoluce mohla vést ke kontrarevoluci. Ti, kdo si přáli novou německou republiku svrhnout, ať už pocházeli z řad krajní pravice, anebo příslušeli ke krajní levici, museli napříště spoléhat pouze sami na sebe. Němečtí sociální demokraté zůstali stoupcemí mladé republiky, kdežto němečtí komunisté vzývali sovětský vzor a zastávali sovětskou linii. Přijímali instrukce od Komunistické internacionály, kterou Lenin založil v roce 1919. Německá krajní pravice musela vyvinout novou představu, jak skoncovat s poválečným uspořádáním: tohoto cíle mělo Německo dosáhnout až poté, co projde procesem obnovy a přeměny.

Obnova této země se zdála obtížnější než její uskutečnění v praxi. Německo obviňované z rozpoutání války přišlo nejen o část svého území a obyvatelstva, ale i o právo udržovat pravidelnou armádu. Počátkem dvacátých let trpělo hyperinflací a zmítal jím politický chaos. A přesto zůstávalo, přinejmenším teoreticky, nejmocnější zemí Evropy. Co do počtu obyvatel bylo druhé za Sovětským svazem, a pokud šlo o průmyslový potenciál, nemělo konkurenta, poněvadž jeho území nebylo za války okupováno a logika mírových dohod připouštěla možnost hospodářské expanze. Ostatně jakmile v Evropě pominuly boje, našla německá vláda rychle společnou řeč se Sovětským svazem, jelikož Berlín i Moskva toužily změnit poválečné uspořádání na úkor Polska a obě země chtěly též potlačit svou izolaci ve sféře mezinárodní politiky. Proto demokratická německá vláda podepsala v roce 1922 se Sovětským svazem Rapalskou smlouvu, která mezi těmito státy obnovila diplomatické styky, zjednodušila vzájemný obchod a zahájila tajnou vojenskou spolupráci.

V očích mnohých Němců znamenalo národní uvědomění jednak záminku k pronásledování, jednak jistý příslib. Za hranicemi země nyní zůstávalo na deset milionů bývalých poddaných habsburské monarchie, jejichž mateřštinou byla němčina. Asi tři miliony Němců obývaly severozápadní oblasti Československa u hranic s Německem – v Československu tedy žilo víc Němců než Slováků. I téměř všichni obyvatelé Rakouska, sousedícího s Československem a Německem, hovořili německy. Smlouva ze Saint-Germain však vyžadovala, aby Rakousko existovalo jako samostatný stát, třebaže většina jeho obyvatel by dala přednost připojení k Německu. Adolf Hitler, vůdce Nacionálněsocialistické německé dělnické strany (NSDAP), založené roku 1920,

byl rodilý Rakušan a zastánce „anšlusu“, tedy přičlenění Rakouska k Německu. Taková metoda se sice jevila jako radikální cíl, nicméně tajila skutečný rozsah Hitlerových ambic.

Když byla o mnoho let později se Sovětským svazem podepsána smlouva o rozdělení Polska, figuroval v úřadu německého kancléře právě Hitler. Tímto krokem v extrémní podobě uskutečnil myšlenku, jež byla blízká mnoha Němcům: že polské hranice nejsou legitimní a Poláci si nezaslouží mít vlastní stát. Oproti jiným německým nacionalistům se však Hitler zásadně lišil v představě, co má následovat po sjednocení všech Němců v rámci Velkoněmecké říše a po ovládnutí Polska: likvidace evropských Židů a zničení Sovětského svazu. Zprvu sice nabízel Polsku i Sovětskému svazu přátelství a své radikálnější záměry utajoval i před krajany, dokud nebylo příliš pozdě – a přece byly katastrofické vize v nacionálním socialismu obsaženy už od samého začátku.

Roku 1921 konečně dozněla válečná katastrofa i ve východní Evropě. Lenin a jeho věrní se museli přeskupit a zamyslet. Poláci je připravili o vítěznou revoluci v Evropě, a tak bolševici neměli na vybranou: nezbývalo než uhasit revoluční požár a pustit se do budování nějakého typu socialistického státu. Lenin a jeho následovníci považovali za jednoznačné, že je třeba nadále držet otěže moci; neúspěch celoevropské revoluce vlastně ospravedlňoval jejich mimořádnou snahu o politickou kontrolu. Aby se však dala revoluce završit a současně ubránit před kapitalistickými nepřáteli, bylo nutno moc bolševiků centralizovat. Pohotově tedy zakázali ostatní politické strany a začali terorizovat své politické protivníky, jimž nasadili masky reakcionářů. Jediné volby, které uspořádali v konkurenčním prostředí, prohráli, a napříště už raději žádné nevypisovali. Rudá armáda sice v Polsku utrpěla porážku, nicméně měla ještě dost sil, aby se vypořádala se všemi ozbrojenými protivníky na území bývalého carství. Bolševická tajná služba známá pod zkratkou Čeka pozabíjela ve službách konsolidace nového sovětského státu tisíce lidí.

Jenže vítězit násilím bylo snazší než vytvořit nový řád. Ukázalo se, že marxismus jako politický program nabízí rolnické a kočovnické zemi vyznačující se soužitím mnoha kultur jen omezené možnosti. Zatímco Marx předpokládal, že revoluce vypukne nejprve v průmyslově nejvyspělejších státech a rolnické či národnostní otázky věnoval jen sporadickou pozornost, teď bylo třeba rolníky z Ruska, Ukrajiny a Běloruska a spolu s nimi nomády ze střední Asie nějak přimět, aby budovali socialismus v zájmu dělnické třídy, soustředěné v ruskojazyčných městech. Bolševici museli nejprve přetvořit zděděnou předindustriální společnost ve společnost průmyslovou, k níž tamní dějiny ještě nedospěly. Až poté mohli tuto průmyslovou společnost proměnit tak, aby upřednostnila zájmy dělníků.

Bolševici museli tedy napřed vykonat konstruktivní dílo kapitalismu, a teprve poté mohli přistoupit k socialistickým přeměnám. Zastávali přesvědčení, že

vybuduje-li jejich stát průmysl, přiměje to příslušníky nesčetných etnik Sovětského svazu k větší politické loajalitě, která pak přesáhne veškeré národnostní rozdíly. Ovládnout rolníky a zároveň celé národy byl skutečně velmi ambiciózní cíl, avšak bolševici před nimi utajovali své hlavní hledisko: že jsou z třídního i národnostního hlediska nepřáteli daných národů. Podle jejich názoru totiž společnost, kterou ovládali, už historicky zanikala – byla pouhou záložkou, která se vyjme předtím, než se obrátí list.

Aby po skončení války upevnili svou moc a získali loajální kádry pro provedení hospodářské revoluce, jež měla nastat, museli se uchýlit ke kompromisům. Národům sdruženým pod jejich vládou neměla být pochopitelně dopřána státnost, nicméně neměly být ani odsouzeny k zapomnění. Ačkoli marxisté obecně soudili, že nacionalismus s postupem modernizace ztratí přitažlivost, rozhodli se bolševici národy Sovětského svazu – nebo přinejmenším jejich elitu – získat pro svou kampaň industrializace země. Lenin podporoval svébytnost neruských etnik. Sovětský svaz se měl patrně stát federací Ruska a národů, s nimiž sousedilo. Loajalitu a důvěru příslušníků neruských národností měly posílit zejména výhody v přístupu ke vzdělání a politika zaměstnanosti. Bolševici, kteří byli sami původně poddanými a nyní vládli mnohonárodnostnímu státu, dokázali v těchto otázkách projevit jemnost a takt. Ostatně ani sami přední revolucionáři zdaleka nebyli čistokrevní Rusové. Lenin, obecně považovaný za Rusa a také uctíváný jako Rus, měl i švédské, německé, židovské a kalmycké předky, Trockij byl Žid a Stalin Gruzín.

Národy měly být vytvořeny k novému komunistickému obrazu – a rolníky bylo třeba chlácholit, dokud je nebude možné potlačit. Bolševici tedy uzavřeli s obyvatelstvem vesnic kompromis, o němž věděli, že je dočasný; toho se ostatně rolníci obávali. Nový sovětský režim jim dovolil vlastnit půdu, kterou revoluce zabrala statkářům, a úrodu prodávat na trhu. Důsledkem válečného a revolučního rozvratu byla však zoufalá nouze o jídlo, a tak bolševici rekvírovali obilí, aby přilepšili sobě i svým přívržencům. V letech 1921 a 1922 si hladomor a nemoci s ním spojené vyžádaly několikamilionové oběti. Tato zkušenost bolševiky poučila, že potraviny jsou zbraň. Jenže když upevnili svou moc, potřebovali zajistit spolehlivé dodávky. Slibovali přece lidu mír a chléb, takže obojí museli aspoň v minimální míře dodat. Aspoň prozatím.

Leninův stát byl založen na politické akci směřující k hospodářské revoluci, jež měla teprve přijít. Jeho sovětská politika uznávala národy, třebaže marxismus sliboval svět bez nich, a jeho sovětská ekonomika tolerovala trh, ačkoli komunismus sliboval kolektivní vlastnictví. Když Lenin v lednu 1924 zemřel, vedly se už rozsáhlé debaty o tom, kdy a jak mají tyto transformační kompromisy ustoupit druhé revoluci. A právě tato diskuse měla v rámci nového sovětského řádu rozhodnout o osudu obyvatel Sovětského svazu. Bolševici po Leninovi zdědili princip „demokratického centralismu“, jenž převáděl marxistickou historiosofii do byrokratické reality. Dělníci v něm představovali předvoj

dějinného směřování, disciplinovaná komunistická strana reprezentovala dělníky, ústřední výbor stranu a politbyro – hrstka jejích vůdců – reprezentovalo ústřední výbor. Společnost tak byla podřízena státu, který kontrolovala strana ovládaná v praxi několika jednotlivci. Spory mezi členy této úzké skupinky se nepovažovaly za projev politiky, nýbrž za hlas historie, a jejich výsledky se proto předkládaly jako verdikt.

Rozhodující výklad Leninova odkazu podal Stalinův rozbor. Když Stalin v roce 1924 hovořil o „socialismu v jedné zemi“, měl tím na mysli, že dělnický ráj je třeba budovat bez valné pomoci proletářů všech zemí, kteří se nespojili. Komunisté se sice neshodli na prioritách agrární politiky, zato jednomyslně pokládali za nesporné, že sovětská vesnice bude muset záhy financovat vlastní likvidaci. Kde však hledat základní kapitál pro bolestný přechod od agrární ekonomiky k ekonomice industriální? Bylo třeba najít způsob, jak z rolníků vytáhnout „přebytky“, které by se daly prodat za valuty potřebné k dovozu strojů ze zahraničí a které by naplnily žaludky početnější dělnické třídy. V roce 1927 se státní investice znatelně přesunuly do průmyslové sféry a diskuse vstoupila do rozhodující etapy.

Celá debata o modernizaci se stala především soubojem Trockého a Stalina. Trockij byl z Leninových soudruhů nejvzdělanější, ale Stalin zaujímal funkci generálního tajemníka Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) – VKS(b) –, v níž odpovídal za stranickou byrokracii. Do vrcholné funkce ho vynesla schopnost ovládat druhé a rovněž fakt, že při zasedáních ústředního výboru osvědčil mimořádnou praktičnost. V teoretických diskusích nepůsobil sice nijak oslnivě, jenže uměl sestavit koalici. V politbyru se spojil napřed s těmi, kdo dávali přednost pozvolnějšimu tempu ekonomické transformace, a zbavil se těch, kdo mu připadali příliš radikální; posléze se sám radikalizoval a provedl čistku mezi svými dřívějšími spojenci. Na sklonku roku 1927 byli jeho konkurenti na levi – Trockij, Grigorij Zinověv a Lev Kameněv – vyloučeni ze strany. Přitom se ještě nenaplnil ani rok 1929 a Stalin už akceptoval politické názory vyloučených oponentů a zbavil se svého hlavního spojence na pravici Nikolaje Bucharina. Podobně jako Zinověv s Kameněvem zůstal Bucharin v Sovětském svazu, byť byl odstaven od moci. Stalin si našel v politbyru stoupence, především Lazara Kaganoviče a Vjačeslava Molotova. Trockij emigroval.

Jakkoli Stalin projevil zručnost při směřování sovětské politiky, teď musel zajistit splnění svých slibů. Podle závazků první pětiletky plánoval v roce 1928 sovětský režim převzít obdělávanou půdu, přimět rolníky pracovat na směny pod státním dohledem a zacházet s obilím jako se státním majetkem: nazývalo se to „kolektivizace“. Půda, náčiní i lidé měli bez výjimky náležet kolchozům, velkým útvarům, jež měly podle všeobecného předpokladu vyrábět potraviny

efektivněji. Tyto kolchozy se měly budovat kolem strojních a traktorových stanic, které by pospolu hospodařícím rolníkům dodávaly moderní stroje a ve kterých by bydleli političtí agitátoři. Kolektivizace by státu umožnila kontrolovat zemědělskou produkci – a tudíž nakrmit dělníky a získat jejich podporu – a současně tuto produkci vyvážet do zahraničí s cílem získat tvrdou měnu na nezbytné investice do rozvoje průmyslu.

Aby to vypadalo, že je kolektivizace nevyhnutelná, oslabil Stalin volný trh a nahradil ho státním plánováním. Jeho spojenec Kaganovič v červenci 1928 prohlásil, že rolníci provádějí „obilnou stávkou“, a že tedy nezbyvá než jim úrodu zabavit. Když rolníci viděli, že jim stát může úrodu konfiskovat, raději ji ukryli, než aby s ní obchodovali. A tak se trh jevil ještě nespolehlivější, třebaže ve skutečnosti potíže v zásobování zavinil stát. Stalin pak mohl tvrdit – a také to tvrdil –, že celý problém způsobilo spontánní působení trhu a že nad dodávkami potravin musí převzít kontrolu stát.

Pak nastala Velká hospodářská krize a vše nasvědčovalo tomu, že vývoj potvrzuje Stalinova slova o nespolehlivosti tržních mechanismů. O „černém úterý“ dne 29. října 1929 se zhroutil americký trh s akciemi. Sedmého listopadu téhož roku Stalin při oslavách dvanáctého výročí bolševické revoluce vyložil, v čem spočívá socialistická alternativa k trhu, kterou měla jeho politika v Sovětském svazu neodkladně zavést. Slíbil, že rok 1930 bude „rokem velké proměny“ a že kolektivizace zajistí lidu bezpečí a blahobyt. Zastaralý venkov měl vzít zasvě. Poté bude završena revoluce ve městech, kde proletariát značně posílí díky potravinám od zpacifikovaných rolníků. Dělnictvo tak vybuduje první socialistickou společnost v dějinách a silný stát ji ubrání před zahraničními nepřáteli. Tím, že Stalin udělal z tématu modernizace země takové téma, si zároveň vydláždil cestu k moci.

Zatímco Stalin jednal, Hitler podněcoval. Stalin institucionalizoval revoluci, a tím si zajistil místo na vrcholku státu jedné strany, kdežto Hitler si budoval politickou kariéru odmítnutím institucí, které ho obklopovaly. Bolševici od dob ilegálního působení v podmínkách ruského carismu vyznávali tradici, že nejprve se diskutuje a pak je debatérům nařízeno, aby se ukázali. Nacisté na žádnou významnou tradici kázně ani konspirace nenavazovali. Stejně jako bolševici i oni odmítali demokracii, ale činili tak ve jménu vůdce, jenž dokázal nejlépe vyjádřit vůli rasy, nikoli ve jménu strany, která pochopila příkazy dějin. Světový řád podle nich nevytvořili kapitalističtí imperialisté, jak se domnívali bolševici, nýbrž spiklenecktí Židé. Problémy moderní společnosti podle nich nespočívaly v akumulaci vlastnictví vedoucí k třídní nadvládě – tyto problémy ztělesňovali Židé, finančně ovládající kapitalismus i komunismus, tedy Ameriku, Velkou Británii i Sovětský svaz. Komunismus byl v jejich očích jen židovskou pohádkou o nedosažitelné rovnosti, jež měla naivní Evropany přimět, aby Židům otročili. Odpovědí na bezcitný židovský

kapitalismus a komunismus mohl být pouze nacionální socialismus, přinášející spravedlnost Němcům na úkor ostatních.

V demokratických dvacátých letech se nacisté snažili zdůrazňovat, co mají s ostatními Němci společného. Hitlerovi nacionální socialisté vyjadřovali tou dobou odpor k podmínkám Versailleské smlouvy podobně jako ostatní německé politické strany. Nacisté však byli do jisté míry posedlí svým zjevným předurčením na východě, kde němečtí vojáci vítězili na bojištích první světové války a kde Německo v roce 1918 ovládalo rozsáhlá okupovaná území v Polsku, Bělorusku, na Ukrajině a v baltské oblasti. Na rozdíl od svých evropských rivalů, jimiž byly Francie a Velká Británie, nemělo Německo rozlehlou koloniální říši a svých skromných zámořských držav se po prohrané válce vzdalo. O to víc je lákalo východoevropské pohraničí. Sovětský svaz tedy musel padnout jako nelegitimní, utlačovatelský režim židobolševiků. Polsko, rozkládající se mezi Německem a jeho vysněným předurčením na východě, nesmělo německé moci překážet – v nadcházejících válkách o východ se tedy muselo stát buď zeslábým spojencem, anebo poraženým nepřítelem.

Hitler se v listopadu 1923 pokusil v Mnichově provést německou nacionální revoluci. Neúspěšně – vysloužil si tím jen nepříliš dlouhý pobyt za mřížemi. Přestože podstata nacionálního socialismu byla jeho dílem, sám pokus o převrat byl inspirován úspěchem italských fašistů, jež obdivoval. Benito Mussolini se předešlého roku chopil moci po „pochodu na Řím“, který Hitler neúspěšně napodobil v Mnichově. Italský fašismus podobně jako Hitler a jeho nacisté nabízel glorifikaci vůle národa a její povýšení nad otravné politické kompromisy. Mussolini a po něm i Hitler využili existence Sovětského svazu také v domácí politice. Byl obdivovali leninskou ukázněnost a model státu jedné strany, oba využívali hrozby komunistické revoluce pro ospravedlnění vlastní krutovlády. Třebaže se oba muži v mnoha ohledech lišili, ztělesňovali nový druh evropské pravice, pro niž bylo samozřejmé, že komunismus považuje za velkého nepřítele, ale jež zároveň napodobovala určité aspekty komunistické politiky. Podobně jako Mussolini byl Hitler vynikající řečník a v řadách svého hnutí osvědčil svou dominanci. Poté, co byl v prosinci 1924 propuštěn z vězení, stal se bez větších problémů znovu vůdcem nacistické strany.

Stalin dospěl k moci ve druhé polovině dvacátých let do značné míry díky kádřům, které jmenoval a o jejichž podporu se mohl opřít. Hitler stavěl na osobním charismatu a od svých spolupracovníků a stoupců očekával, že budou vymýšlet politiku a jazyk, jež by odpovídaly jeho rétorice a představám. Stalin interpretoval marxistické myšlenky tak, aby urychlil svůj vzestup k moci, ale přinejmenším do roku 1933 je nemohl vykládat tak, jak by si sám přál. Naopak Hitler inspiroval jiné, aby praktické myšlení rozvíjeli za něj. Ve vězení sepsal první díl autobiografického manifestu *Mein Kampf (Můj boj)*. Ten a další jeho spisy – zejména jeho takzvaná *Druhá kniha* – vyjadřují Hitlerovy plány zcela nepokrytě, nieméně nikdy netvořily součást kánonu. Zatímco Stalin se musel

zprvu soustředit na to, jak jeho soudruzi jednají, a až poté se zabývat tím, co smější říkat, Hitler nemusel nějaký dialog či soudržnost ani předstírat.

Po propuštění z věznice přistoupil ve vztahu k výmarské republice na určitý kompromis. Jako vůdce nacionálněsocialistické strany prováděl parlamentní politiku, i když jen proto, aby mohl šířit propagandu, poukázal na své nepřátele a domohl se mocenských postů. Snažil se, aby se nedostal do vězení ani tehdy, když se jeho nacistické paramilitární bojůvky pouštěly do rvaček s levicovými oponenty. Roku 1928, kdy německá ekonomika těžila z několikaletého souvislého růstu, dostali nacisté ve volbách jen 2,6 procenta hlasů a obsadili pouhých dvanáct křesel v parlamentu. Pak ale přišla Velká hospodářská krize, jež byla pro Hitlera ještě větším požehnáním než pro Stalina. Zhroucení německého hospodářství vyvolalo strašáka komunistické revoluce, a obojí Hitlera vyneslo k moci. Zdálo se, že celosvětová ekonomická krize ospravedlňuje radikální snahy o změnu. Zdánlivě reálná možnost revoluce, kterou by vedla početná Komunistická strana Německa, vzbuzovala značné obavy, a ty Hitler dokázal usměrnit k nacionalismu. V září 1930 dostali nacisté 18 procent hlasů a vybojovali 107 mandátů – a ve vítězných volbách v roce 1932 oslovili už celých 37 procent voličů.

Roku 1932 se však německé parlamentní volby staly spíš demonstraací lidové podpory než přímou cestou k moci, poněvadž demokracie v Německu existovala jen formálně. V předešlých dvou letech totiž kancléři, stojící v čele státu, přesvědčili prezidenta, aby vydával dekrety, jež měly sílu zákona. Parlament – Reichstag – se toho roku sešel pouze třináctkrát. Hitler byl jmenován kancléřem v lednu 1933 za podpory konzervativců a nacionalistů, kteří se domnívali, že jim pomůže zabránit, aby se vlády neujala silná německá levice. K jejich úžasu Hitler okamžitě vypsál volby a využil nového postavení, aby své straně zajistil nadvládu nad Německem. Když byly 5. března 1933 oznámeny volební výsledky, ukázalo se, že nacisté porazili sociální demokraty a komunisty na hlavu: získali 43,9 procenta hlasů a 288 z 647 křesel v Reichstagu.

Na jaře 1933 Hitler přebudoval německý politický systém – a ve stejné době Stalin v Sovětském svazu prosadil svou autoritu.

* * *

Rok 1933 budil dojem, že sovětská i nacistická vláda dokážou na světový hospodářský kolaps odpovědět. Z obou režimů vyzářovala dynamika, a to v době, kdy se jinde zdálo, že liberální demokracie nedovedou své země ochránit. Většina evropských vlád – včetně té německé do roku 1933 – vycházela z přesvědčení, že nemá k dispozici dostatek účinných prostředků, aby zamezila zhroucení hospodářství. Převládal názor, že státní rozpočet má být vyrovnaný a veřejné výdaje je zapotřebí omezovat. To, jak dnes víme, situaci jen zhoršilo. Zdálo se, že Velká hospodářská krize zdiskreditovala politické výdobytky ukončení první

světové války: volný trh, parlamentní demokracii i národní státy. Trh přivodil katastrofu, na jakou žádný parlament nedokázal odpovědět, a národní státy podle všeho postrádaly nástroje, jak zabránit zbídačení obyvatelstva.

Nacisté i Sověti přišli s přesvědčivým odůvodněním toho, kdo tuto krizi způsobil (židovští kapitalisté nebo obecně kapitalisté), a uplatnili přitom vskutku radikální přístup k politické ekonomii. Nejenže odmítali právní a politickou podobu poválečného uspořádání, ale zpochybňovali i jeho hospodářské a sociální základy. Vrátili se k ekonomickým kořenům poválečné Evropy a znovu přehodnotili život a úlohu těch, jejichž údělem je obdělávat půdu. Venkované tvořili ve třicátých letech dvacátého století v mnoha evropských zemích stále většinu a orná půda představovala cenný přírodní zdroj pro rozkvět zemědělství, poháněného nadále silou hospodářských zvířat i přičinlivostí rolníků. Počítaly se tu kalorie, ale z naprosto jiných důvodů než dnes: plánovači musejí mít jistotu, že obyvatelstvo bude nakrmeno, a bude tudíž živé a výkonné.

Většina evropských států neměla vyhlídku na úspěšnou společenskou transformaci, a proto nemohla nacistům ani Sovětům konkurovat, natož vyvrátit jejich argumenty. Polsko a další nové východoevropské státy se sice ve dvacátých letech pokusily o pozemkovou reformu, nicméně jejich úsilí se ukázalo jako nedostatečné. Statkáři lobbovali za udržení majetku a banky byly v otázce půjček rolníkům skoupé. Konec demokracie v této části kontinentu (s výjimkou Československa) vnesl do hospodářské problematiky jen málo podnětných nápadů. Autoritářské režimy v Polsku, Maďarsku a Rumunsku příliš neváhaly s uvězněním svých oponentů a snadno nacházely východiska v libivých větech o síle národa. Nezdálo se však, že by za vleklé krize přišly s efektivní hospodářskou politikou.

V roce 1933 se sovětská a nacistická alternativa k jejich postojům opírala o odmítnutí jednoduché pozemkové reformy, jejímž prostřednictvím se už padlé demokracie zdiskreditovaly. Přes mnohé odlišnosti Hitler i Stalin předpokládali, že jeden z úhlavních problémů doby představuje sektor zemědělství a že řešení tu přinese jedině drastický zásah státu. Kdyby stát dokázal uskutečnit radikální hospodářskou transformaci, mohla by připravit podmínky pro nový politický řád. Stalinovým řešením – jak také sovětský vůdce přislíbil na začátku pětiletky v roce 1928 – byla kolektivizace. Ve dvacátých letech sice nechalo vedení SSSR rolníky prosperovat, ale počátkem třicátých let jim půdu vzalo s úmyslem vytvořit kolchozy, v nichž by venkované pracovali pro blaho státu.

Hitlerovo řešení agrární otázky bylo vynalézavé a zároveň dobře maskované. Před jeho nástupem k moci a v prvních letech vlády se zdálo, že kancléři jde především o německou dělnickou třídu a že nesoběstačnost Německa v zásobování potravinami přenechává na dovozcích. Politika urputného (a nelegálního) nového vyzbrojování přemístila německé nezaměstnané z úřadoven práce do kasáren nebo do zbrojovek. Po několika měsících Hitlerovy vlády se rozběhly programy veřejných prací. Zprvu to dokonce vypadalo, že nacisté hodlají pro

německé rolníky vykonat ještě méně, než naznačovali. Ačkoli program jejich strany sliboval poskytnout půdu chudším rolníkům na úkor bohatých, byla po Hitlerově jmenování kancléřem tato tradiční verze pozemkové reformy potíchu odložena. Německému kancléři šlo totiž hlavně o mezinárodní dohody, ne o mechanismus přerozdělování v oblasti agrární politiky. Usiloval o uzavření speciálních obchodních smluv s východoevropskými sousedy, podle nichž by se německé průmyslové zboží dodávalo výměnou za potraviny. Hitlerova zemědělská politika se trochu podobala té Leninově z dvacátých let: šlo o politickou přípravu vize takřka nepředstavitelně radikálního zásahu do chodu hospodářství. Nacionální i sovětský socialismus nalákaly dělníky na iluzi pozemkové reformy, přestože měly v plánu změnit jejich osud daleko převratněji.

Nacistická agrární politika ve skutečnosti počítala s vytvořením impéria za východními hranicemi. Tato otázka se tedy neměla řešit uvnitř Německa, nýbrž za jeho hranicemi zábořem půdy polských a sovětských zemědělců – a oni sami budou buď odsouzeni k vyhladovění, anebo budou asimilováni, deportováni, zotročeni. Německo by nedováželo obilí z východu, ale vyvezlo by své rolníky na východ, aby osídlili území Polska a západní část Sovětského svazu. Hitler sice obecně promlouval o potřebě „životního prostoru“, avšak nikdy německým zemědělcům neřekl jasně, že se po nich chce, aby se ve velkém stěhovali na východ – stejně jako bolševici sovětským rolníkům nikdy jasně neřekli, že se po nich chce, aby odevzdali svůj majetek státu. Za kolektivizace na počátku třicátých let vysvětloval Stalin tažení proti vlastním rolníkům jako „boj“ o zrno, zatímco Hitler počítal s tím, že Německo nakrmí vítězství v budoucí válce. Sovětský program byl vytvářen ve jménu univerzálních principů, kdežto nacistické plány počítaly s porobou východní Evropy ve prospěch vyšší rasy.

Hitler a Stalin se chopili moci v Berlíně a v Moskvě, nicméně jejich transformační vize se soustřeďovaly na území ležící mezi oběma městy. Na Ukrajině se jejich utopie o mocné vládě překrývaly. Hitler vzpomínal na tuto efemérní německou východní kolonii z roku 1918 jako na prostředek zaručující mu snadný přístup ke zdejší obilnici. Stalin, jenž sloužil zájmům revoluce na Ukrajině krátce poté, nahlížel na toto území stejně. Tamější ornou půdu a zemědělce bylo nutno využít při budování moderního průmyslového státu. Hitler pokládal kolektivizaci za katastrofální chybu a považoval ji za důkaz selhání sovětského komunismu jako takového. Nepochyboval však o tom, že Němci udělají z Ukrajiny zemi oplývající mlékem a strdím.

Pro Hitlera i pro Stalina znamenala Ukrajina víc než pouhý zdroj jídla. Byla místem, které jim mělo umožnit prolomit pravidla tradiční ekonomiky – místem, jež mělo spasit jejich země před chudobou a izolací a posléze přetvořit celý kontinent k obrazu jejich představ. Jejich záměry i celá jejich budoucí moc závisely na ovládnutí ukrajinské černozemě a milionů tamních rolníků. V roce

1933 zahynuly miliony Ukrajinců za největšího uměle vyvolaného hladomoru v dějinách lidstva, což byl začátek, ale ne konec pohnuté ukrajinské historie. Roku 1941 Hitler Ukrajinu na Stalinovi dobyl a pokusil se tu nastolit koloniální poměry po svém: tím, že nejprve postřílí Židy a nechá vyhladovět sovětské válečné zajatce. Stalinisté tedy kolonizovali vlastní zemi a nacisté kolonizovali okupovanou sovětskou Ukrajinu – zatímco její obyvatelé jen trpěli a trpěli. Za Stalinovy a Hitlerovy vlády bylo na Ukrajině zabito víc osob než kdekoli jinde v krvavých zemích, v Evropě i na celém světě.

kapitola první

SOVĚTSKÉ HLADOMORY

V západním světě byl rok 1933 rokem hladovým. Ulice amerických i evropských měst zaplnili lidé, kteří přišli o práci a zvykli si čekat ve frontách na jídlo. Mladý podnikavý velšský novinář Gareth Jones si v Berlíně povšiml, jak nezaměstnaní Němci kráčejí za hlasem Adolfa Hitlera. V New Yorku ho překvapila bezmoc amerických dělníků, s jakou živořili tři roky po vypuknutí Velké hospodářské krize: „Viděl jsem stovky chudáků v jednom chumlu, některé v šatech, které kdysi bývaly k světu, jak čekají na dva sendviče, koblihu, hrnek kávy a cigaretu.“ Zato v Moskvě, kam Jones zavítal v březnu, bylo hladovění v kapitalistických zemích důvodem k oslavám. Zdálo se, že příchod krize zvěstuje světovou socialistickou revoluci. Stalin a jeho klika se chlubili nevyhnutelným vítězstvím systému, který v Sovětském svazu vybudovali.¹

Rok 1933 byl ovšem hladový i zde, zejména na sovětské Ukrajině. V ukrajinských městech – v Charkově, Kyjevě, Stalínu, Dněpropetrovsku – stály den co den ve frontě na obyčejný bochník chleba statisíce lidí. V ukrajinském hlavním městě Charkově narazil Jones na novou tvář nouze. Lidé se tam ve dvě hodiny v noci stavěli do fronty před obchody, jež otvíraly až v sedm. V běžných dnech tu čekalo na chléb na čtyřicet tisíc lidí. Tak zoufale se báli o pořadí ve frontě, že se drželi opasků těch, kteří stáli před nimi. Někteří byli hladem tak zesláblí, že se neudrželi na nohou a museli se opírat o jiné. Čekání jim zabralo celý den, někdy i dva. Těhotné ženy a invalidní váleční veteráni přišli o výsadu přednostního nákupu, a pokud se chtěli najíst, nezbývalo jim než se postavit k ostatním. Pak někde ve frontě začala naříkat jakási žena a nářek vyvolal ozvěnu po celém zástupu, takže dav tisíců lidí rázem vydával zvuk jediného zvířete stíženého prvotním děsem.²

Obyvatelé měst na sovětské Ukrajině se hrozili, že přijdou o pořadí ve frontě, a strachovali se, že umřou hladu. Tušili však, že jedinou nadějí opatřit si jídlo mají právě tady. V uplynulých pěti letech se ukrajinská města rychle rozrůstala, vstřebávala venkovany a přetvářela je na dělníky a úředníky. I synové a dcery ukrajinských rolníků spolu se Židy, Poláky a Rusy obývali toto prostředí už léta a byli závislí na potravinách dostupných v obchodech. Jejich rodiče na vsi neměli, co by jim nabídli. To bylo neobvyklé, protože za časů nouze a hladu se lidé z měst obvykle vydávají na venkov. V Německu ani ve Spojených státech rolníci skoro nikdy nehladověli, ani za krize. A tak dělníci a kvalifikovaní odborníci ve městech možná museli prodávat jablka nebo krást, zatímco někde v ovocnářské oblasti Altes Land kolem Hamburku nebo kdesi v Iowě byly obsypané sady, plná síla a spížirny. Jenže lidé z ukrajinských měst neměli kam jít, od venkovanů nemohli nic čekat. Většina z nich obdržela přidělové lístky, které bylo třeba předložit, aby se domohli aspoň skývy chleba. Potištěný papírek jim poskytoval jednu naději na přežití, a oni si to trpce uvědomovali.³

Důkazy byly ostatně k vidění všude kolem. Hladovějící venkované žebrali podél front na chleba o drobnosti. V jednom městě patnáctiletá dívka takto obcházela celou frontu, až se dostala až do čela, kde ji hokynář utloukl k smrti. Městské hospodyně, stojící ve frontách, musely přihlížet, jak venkovanky na chodnicích umírají hladu. Jisté děvče zahlédlo ráno cestou do školy ubožáky v posledním tažení – a odpoledne už tam leželi mrtví. Mladý komunista označil venkovské děti, jež se kolem ploužily, za „živoucí kostry“. Straník v průmyslovém městě Stalinu skličoval pohled na oběti hladomoru, které nacházel mrtvé u zadních dveří domu, kde bydlel. Dvojice procházející se v parku nemohly přehlédnout cedule zakazující kopání hrobů. Lékaři a sestry měli zakázáno ošetřovat (nebo krmit) hladovějící, jimž se podařilo dovléct až do nemocnic. Strážníci měli za úkol sbírat vyhladovělé děti ulice, aby na sebe neupozorňovaly, a tak v městech sovětské Ukrajiny policie zatýkala několik set dětí denně – jednoho dne na počátku roku 1933 ohlásila charkovská policie dvě tisícovky takových zadržení. V charkovských kasárnách čekalo tou dobou na smrt kolem dvaceti tisíc dalších. Děti policisty zapřísahaly, aby je nechali aspoň dožít pod širým nebem: „Dovolte mi umřít v klidu, nechci umírat v baráku smrti.“⁴

Ve městech sovětské Ukrajiny panoval hlad daleko horší než v kterémkoli městě západního světa. V roce 1933 tu hladomoru podlehy desetitisíce obyvatel. Valnou většinu těchto umírajících a zemřelých však tvořili venkované, tedy dodavatelé surovin pro všechny chléb, který se dostal do měst. Jestliže ukrajinská města sotva přežívala, ukrajinský venkov vymíral. Lidé z měst si nemohli nevšimnout krajní nouze těch, kdo zdánlivě proti veškeré logice opouštěli svůj domov na vesnici a pátrali po něčem do úst. Nádraží v Dněpropetrovsku zaplavili hladovějící venkované, kteří byli příliš slabí, aby ještě svedli žebrať.

Gareth Jones ve vlaku potkal rolníka, jenž si vyžebbral kus chleba, ale zabavila mu ho policie. „Vzali mi můj chleba...“, opakoval znovu a znovu s vědomím, jaké zklamání to pro jeho hladovějící blízké bude. Na zastávce ve Stalinu tento vyhladovělý vesničan skočil pod vlak, aby trápení ukončil. Město Stalino – průmyslové centrum severovýchodní Ukrajiny – založil za časů carství velšský průmyslník John Hughes, pro nějž kdysi pracovala matka Garetha Jonese. Zprvu se po něm jmenovalo Juzovka, avšak nyní neslo Stalinovo jméno (roku 1961 bylo přejmenováno na Doněck).⁵

Stalinova pětiletka, završená v roce 1932, přinesla zemi rozmach průmyslu za cenu všeobecné bídy. Smrt rolníků pod koly vlaků byla názornou ukázkou nových kontrastů. Napříč celou sovětskou Ukrajinou se cestující ve vlacích nechtěně stávali i svědky dalších hrůzných výjevů. Hladoví rolníci se vydávali do měst podél železničních tratí, jenže pak slabostí omdlávali na kolejích. Když byli v Charcysku poblíž Doněcku rolníci vykázáni z nádraží, oběsili se raději na okolních stromech. Sovětský spisovatel Vasilij Grossman, vracející se z návštěvy u příbuzných v rodném Berdyčevu, narazil u okénka svého kupé na ženu žebrající o chléb. Politický emigrant Arthur Koestler, jenž přijel do Sovětského svazu pomáhat budovat socialismus, zažil něco podobného. Později vzpomínal, jak u jedné příměstské zastávky v Charkově venkovanky zvedaly

„k okénkům vagonů strašlivá nemluvnata s obrovskými vodnatelnými hlavami, hůlkovitými údy a nápadně nafouklými bříšký“. Ukrajinské děti mu připomínaly „embrya vytažená z lahví s formalinem“. Uběhla však řada let, než tito dva muži považovaní za morální svědomí dvacátého století vylíčili, co viděli.⁶

Obyvatelé měst byli zvyklí vídat venkovany na tržišti, jak rozkládají balíky a prodávají své přebytky. V roce 1933 však přicházeli rolníci na tato známá místa nikoli prodávat zboží, nýbrž žebrať. Tato tržišťe nyní nenabízela pohled na potraviny ani na zákazníky, jen všudypřítomný obraz zkázy. Jedinými zvuky tu teď byly jitřní vzdechy umírajících, schoulených pod hadry, které kdy si bývaly jejich oblečením. Jednoho jarního rána sálo mezi hromadami mrtvých venkovanů nemluvně prs mrtvé matky, již už zešedivěla tvář. Ukrajinští kolemjdoucí tyto výjevy vídali už předtím, a nejen bezvládná těla, nejen mrtvou matku s dosud živým kojencem, ale přesně tuto scénu: maličká ústa, poslední kapičku mléka a studenou bradavku. Měli pro to dokonce označení. Cestou kolem šeptali: „To jsou poupata socialistického jara.“⁷

* * *

Hromadný hladomor z roku 1933 byl důsledkem Stalinovy první pětiletky, uskutečněné v letech 1928–1932. V tomto období převzal Stalin kontrolu nad vedením strany, prosadil politiku industrializace a kolektivizace a objevil se rovněž v roli děsivého otce utlačených obyvatel. Nahradil trh plánováním, z rolníků nadělal otroky, pustiny Sibíře a severního Kazachstánu proměnil v síť koncentračních táborů. V důsledku jeho politiky byly desetitisíce lidí popraveny, statisíce zahubeny vyčerpáním a miliony obyvatel se potácely na pokraji smrti vyhladověním. Stalin se neustále oprávněně obával vnitřní opozice ve straně, avšak projevil nebývalý politický talent, obklopil se úslužnými satrapy a stál na samém vrcholu byrokracie, jež si nárokovala schopnost předvídat a vytvářet budoucnost. Tuto budoucnost představoval komunismus, což vyžadovalo vybudovat těžký průmysl, který zase vyžadoval kolektivizované zemědělství, jež však nemohlo vzniknout bez ovládnutí nejpočetnější skupiny obyvatelstva v Sovětském svazu – totiž rolnictva.⁸

Rolník, zejména pak ten ukrajinský, si musel při této obří mechanizaci dějin připadat jako pouhopouhý nástroj. I kdyby plně chápal konečné cíle sovětské politiky, což bylo velmi nepravděpodobné, sotva by byl ochoten je podporovat. Jeho postoje se vyznačovaly odporem vůči politickým snahám, které ho měly připravit o půdu i o svobodu. Kolektivizace tedy přinesla zásadní konfrontaci početného rolnictva se sovětským státem a jeho policií, jež se tehdy nazývala OGPU. Stalin tento střet předvídal a roku 1929 nařídil nejmohutnější mobilizaci státní moci v dějinách SSSR. Úkol vybudovat socialismus, jak prohlásil, bude připomínat „vzednutí oceánu“. V prosinci téhož roku oznámil, že „kula-ci“ budou „jako třída zlikvidováni“.⁹

Bolševici vykládali historii jako boj tříd. Chudí osnovali revoluce proti bohatým, a tím poháněli kolo dějin kupředu. Oficiálně tedy plán na vyhlazení kulaků nebyl prostým rozhodnutím tyрана na vzestupu, podpořeného loajální sunitou – byla to dějinná nezbytnost, dar tvrdé, leč blahosklonné bohyně Klió. Neskryvaný útok orgánů státní moci proti celé skupině obyvatelstva, která nespáchala žádný zločin, podpořila sprostá propaganda. Jeden plakát opatřený heslem „Zničíme kulaky jako třídu!“ zobrazoval kulaka pod koly traktoru, druhý ho znázorňoval v podobě opice, jež před lidem ukrývá obilí, a na třetím sál kulak mléko přímo z kravského vemene. Jsou nelidské stvůry, jsou to zvířata – tak znělo poselství.¹⁰

O tom, kdo je kulak a kdo ne, rozhodoval v praxi stát. Policie deportovala zámožnější rolníky, kteří měli uskutečněním kolektivizace nejvíc co ztratit. V lednu 1930 politbyro zmocnilo státní policii, aby prověřila venkovské obyvatelstvo celého Sovětského svazu. Příslušný rozkaz OGPU z 2. února vyčleňoval prostředky potřebné k „likvidaci kulaků jako třídy“. V každé konkrétní lokalitě rozhodovala o osudu rolníků „trojka“ čili skupina tří lidí sestávající z příslušníka státní policie, místního stranického předáka a prokurátora. Byla oprávněna vynášet bezodkladné a kruté verdikty (smrt, popřípadě vyhnanství), přičemž odvolání se nepřipouštělo. Doporučení k zásahu jí mnohdy poskytovali místní straníci: „Na plénu vesnického sovětu,“ uvedl jeden funkcionář, „vyrobíme kulaky podle vlastního uvážení.“ Přestože i život v Sovětském svazu upravovaly zákony a soudy, byly v tomto období ignorovány a nahrazovány rozhodnutím pouhé trojice osob. Na základě rozsudků trojek bylo popraveno asi třicet tisíc sovětských občanů.¹¹

V průběhu prvních čtyř měsíců roku 1930 bylo ze sovětské Ukrajiny násilně deportováno 113 637 lidí označených za kulaky. Tak masová akce způsobila, že se tu postupně vyprázdnilo na třicet tisíc rolnických obydlí, jejichž zaskočení obyvatelé dostali nanejvýš jen kratičký čas na to, aby se připravili na cestu do neznáma. Obnášela tisíce mrazivých nákladních vagonů naložených vyděšenými a nemocnými lidmi, kteří byli převáženi na sever evropské části Ruska, na Ural, na Sibiř či do Kazachstánu. Znamenala nejprve střelbu a hrůzné výkřiky toho rána, kdy rolníci naposledy spatřili svůj domov, pak mráz a ponižování ve vlcích a nakonec trápení a rezignaci, když byli zadrženi přinuceni otročit v tajze nebo ve stepi.¹²

Ukrajinský venkov deportace do vězeňských táborů znal, protože ho postihly už v polovině dvacátých let dvacátého století. Žalostná rolnická písnička tedy stačila zlidovět:

Ach, Solovky, Solovky!
Tak daleká cesta,
srdce bít nemůže,
strachem se souží má duše.

Solovky byl vězeňský komplex na Soloveckých ostrovech v Severním moři. V očích ukrajinských vesničanů symbolizovalo toto místo vše, co bylo na vyhnání z vlasti cizí, utlačovatelské a bolestné. Pro komunistické špičky Sovětského svazu ztělesňovaly Solovky naopak první místo, kde práce deportovaných přinášela státu prospěch. V roce 1929 se Stalin rozhodl rozšířit tento model na území celého Sovětského svazu a nařídil budování „zvláštních sídlišť“ a koncentračních táborů. Koncentrační tábory byly zřízeny jako vymezené pracovní zóny, obvykle obehnané ostnatým drátem a střežené dozorcí. Naproti tomu zvláštní sídliště byla zakládána jako nové vesnice, postavené přímo vězni poté, co byli vysazeni z vlaků do pusté stepi či tajgy. V řadách 1,7 milionu kulaků, kteří se tímto způsobem ocitli na Sibiři, v nehostinných končinách evropské části Ruska a v Kazachstánu, bylo asi tři sta tisíc Ukrajinců.¹³

Masové deportace rolníků, uplatněné jako trest, v sovětské ekonomice časově odpovídaly masovému využívání systému nucených prací. Roku 1931 byly zvláštní sídliště a koncentrační tábory sloučeny do jednotného systému nazvaného gulag. Gulag, který sami Sověti označovali za „sít koncentračních táborů“, vznikl souběžně s kolektivizací a závisel na ní. Nakonec zahrnoval 476 komplexů, do nichž bylo zavlečeno na osmnáct milionů lidí – přibližně půldruhého milionu až tři miliony osob tu během věznění zemřely. Ze svobodných rolníků se staly otrocké pracovní síly přinucené budovat gigantické kanály, doly a továrny, o nichž byl Stalin přesvědčen, že Sovětský svaz zmodernizují.¹⁴

Vlivem těchto deportací se Ukrajinci nejčastěji dostávali na stavbu Bělomořského kanálu, který propojil Bílé moře s Baltickým, na němž Stalinovi obzvlášť záleželo. Jedenadvacet měsíců tu na 170 000 lidí kopalo zmrzlou půdu, lopotili se jen s krumpáči a lopatami, a někdy měli k dispozici pouze hliněné střepy a vlastní ruce. Umírali po tisících vyčerpáním nebo následkem epidemií a končili na dně nenapuštěného kanálu, který – jak se ukázalo po jeho dokončení v roce 1933 – nebyl pro účely plavby valně užitečný. I zvláštní sídliště vykazovala vysokou úmrtnost. Sovětské úřady předpokládaly, že tu zemře asi pět procent osadníků, nicméně ve skutečnosti šlo o počty dvojnásobné až trojnásobné. Jeden obyvatel Archangelsku, největšího města na pobřeží Bílého moře, si stěžoval na nesmyslnost celého počínání: „Ničení kulaků v ekonomickém ohledu je jedna věc, ale fyzické ničení jejich dětí je prostě barbarství.“ Děti na Dálném severu umíraly tak hojně, že „jejich těla brali na hřbitov po třech nebo po čtyřech bez rakví.“ Skupinka dělníků ve Vologdě se dotazovala, zda „cesta ke světové revoluci“ musí nutně vést „přes mrtvolky jejich dětí“.¹⁵

Úmrtnost v gulagu byla vysoká, ale nepřevyšovala hrůzná čísla, jež se měla záhy stát údělem oblastí kolektivizovaného ukrajinského venkova. Dělníci, kteří kopali Bělomorkanál, dostávali velmi hubené přídělky potravy: asi šest set gramů chleba (kolem 1 300 kalorií) denně. Ve skutečnosti však i to obnášelo víc, než bylo tehdy k mání na sovětské Ukrajině. Otročtí kopáči Bělomorkanálu

dostávali dvakrát nebo třikrát, ne-li dokonce šestkrát víc než to, co bylo v letech 1932 a 1933 dopřáno ukrajinským kolchozníkům – tedy pokud jim bylo vůbec něco dopřáno.¹⁶

V prvních týdnech roku 1930 postupovala kolektivizace na sovětské Ukrajině i v celém Sovětském svazu oslnivým tempem. Moskva zaslala kvóty okresů, jež se měly kolektivizovat, do hlavních měst jednotlivých sovětských republik a tamní straničtí funkcionáři se dušovali, že je překročí. Ukrajinské vedení se zavázalo, že zkollektivizuje celou republiku za jediný rok. A místní straničtí aktivisté, kteří chtěli na své nadřízené udělat dojem, postupovali ještě rychleji – příslibili, že kolektivizace se stane záležitostí devíti až dvanácti týdnů. Vyhrožovali vesničanům deportací a nutili je, aby podepsali, že se zřikají nároku na půdu a vstupují do kolchozu. Bylo-li to zapotřebí, zasáhla – a nejednou se smrtelnými následky – státní policie. Na venkov bylo vysláno také pětadvacet tisíc dělníků, aby doplnili policejní síly a odpor rolníků přemohli. Když byli upozorněni, že tito vesničané jsou odpovědní za nedostatek potravin ve městech, slibovali naverbovaní, že „z těch kulaků nadělají mýdlo“.¹⁷

Do poloviny března 1930 bylo – přinejmenším teoreticky – jedenasedmdesát procent orné půdy v Sovětském svazu začleněno do kolchozů. Znamenalo to, že většina rolníků se zřekla práva na svá hospodářství a přidružila se ke kolektivu. Nyní už neměli oficiálně žádné právo využívat půdu k soukromým účelům. Zaměstnání, plat i množství jídla pro členy kolchozu určovalo vedení. Kolektivizovaní rolníci přišli (anebo postupně přicházeli) o dobytek, a pokud šlo o náradí a stroje, jichž byl obvykle nedostatek, plně záviseli na nově zřízených strojních a traktorových stanicích. V těchto skladištích, jež byla rovněž středisky politické kontroly venkova, zato nikdy nebyla nouze o stranické úředníky a policisty.¹⁸

Na sovětské Ukrajině děsila rolníky ztráta půdy ještě víc než v sovětském Rusku, kde její kolektivní obdělávání patřilo k tradici. Ukrajínští vesničané se totiž celá staletí potýkali se statkáři a za bolševické revoluce jim připadalo, že nad nimi konečně zvítězili. Bezprostředně po revoluci, tedy v letech 1918 až 1921, jim však bolševici úrodu zabavovali, aby mohli vést občanskou válku. Venkované měli proto dobré důvody sovětskému státu nedůvěřovat. Leninova kompromisní politika ve dvacátých letech byla přijata velice příznivě, ačkoli vesničané chovali podezření – a správné, jak se ukázalo –, že změna poměrů na sebe nedá dlouho čekat. V roce 1930 jim kolektivizace připadala jako „druhé nevolnictví“, začátek nového otročení s tím rozdílem, že teď už nedřou na bohaté statkáře jako v nedávné minulosti, nýbrž na komunistickou stranu. Ukrajínští rolníci se obávali, že přijdou o svou těžce vydobytou nezávislost, a děsili se pochopitelně i hladu a zatracení svých nesmrtelných duší.¹⁹

Venkovské prostředí sovětské Ukrajiny bylo totiž povětšinou stále ještě společenstvím, jež bylo utvářeno náboženstvím. Mnozí mladí ambiciózní vesničané,

kteří se přiklonili k oficiálnímu komunistickému ateismu, se tedy stěhovali do velkých ukrajinských měst, případně do Moskvy či do Leningradu. Třebaže ateistický komunistický režim pravoslavnou církev jejich rodičů utlačoval, zůstávali rolníci nadále praktikujícími křesťany a mnozí vnímali vstup do kolchozu jako pakt s ďáblem. Někteří soudili, že Satan chodí po zemi v převleku za stranického aktivistu a že seznam kolchozníků představuje pekelnou knihu zaručující hříšníkovi mučení a zatracení. Nové strojní a traktorové stranicce jim připomínaly předpekli. Někteří polští vesničané na Ukrajině, vyznáním katolíci, nahlíželi na proces kolektivizace v pojmech Apokalypsy. „Nemíním zaprodat duši ďáblu,“ vysvětloval jeden Polák svému synovi, proč nevstoupí do kolchozu. Straničtí aktivisté si toto hluboké náboženské přesvědčení uvědomovali a propagovali zásadu označovanou jako „Stalinovo první přikázání“: kolehoz slouží především státu, až potom lidem. A rolníci dobře věděli, že první biblické přikázání zní: „Nebudeš mít jiné bohy přede mnou.“²⁰

Deportace kulaků do gulagu zbavila ukrajinské vesnice přirozených vůdců. Vesničané se však snažili zachránit sebe a své společenství i bez autority deportovaných. Bojovali přece o nevelké pozemky, zaručující jim aspoň jistou míru autonomie. Usilovali udržet své rodiny mimo dosah státu, který demonstroval svou sílu v kolchozech a strojních a traktorových stanicích. Rozprodávali či poráželi dobytek, aby o něj v kolehoze nepřišli. Otcové a manželé posílali dcery a manželky do boje se stranickými aktivisty a s příslušníky policie na základě úvahy, že ženy nejsou deportací ohroženy tolik jako muži. A tak se občas dokonce převlékali za ženy, aby mohli uštvědit místnímu agitátorovi ránu motykou nebo lopatou.²¹

Zásadní význam měla však skutečnost, že rolníci měli k dispozici jen málo zbraní a byli mizerně organizovaní. Na palné zbraně a jejich prodej si stát vytvořil takřka monopol. Rolnické akce krom toho sledoval mocný státněpolicijní aparát, který možná nerozuměl motivacím vesničanů, zato dobře chápal jejich obecné postoje. V roce 1930 zaregistroval OGPU na Ukrajině skoro milion aktů individuálního odporu. Z masových venkovských vzpour, jež v březnu toho roku v Sovětském svazu vypukly, se bezmála polovina odehrála na Ukrajině. Část ukrajinských rolníků „hlasovala nohama“ – odešli přes hranice do sousedního Polska. Jejich příkladu následovaly celé vesnice: vydávaly se k západním hranicím s církevními insigniemi, kříži nebo s prostými černými prapory připevněnými na holích. Do Polska se tak dostaly tisíce lidí přinášejících svědectví o tom, jak se Sovětským svazem šíří hladomor.²²

Útěk venkovanů do Polska vzbudil na mezinárodní scéně rozpaky a možná byl i zdrojem skutečného znepokojení v řadách Stalinova politbyra. Znamenalo to totiž, že se polské úřady, jež se tou dobou snažily s početnou ukrajinskou národnostní menšinou politicky sblížit, dozvídaly o průběhu a důsledcích kolektivizace. Polští pohraničníci trpělivě vyslýchali uprchlíky a získávali povědomí o tom, jak kolektivizace probíhá a s jakými se potýká neúspěchy. Někteří